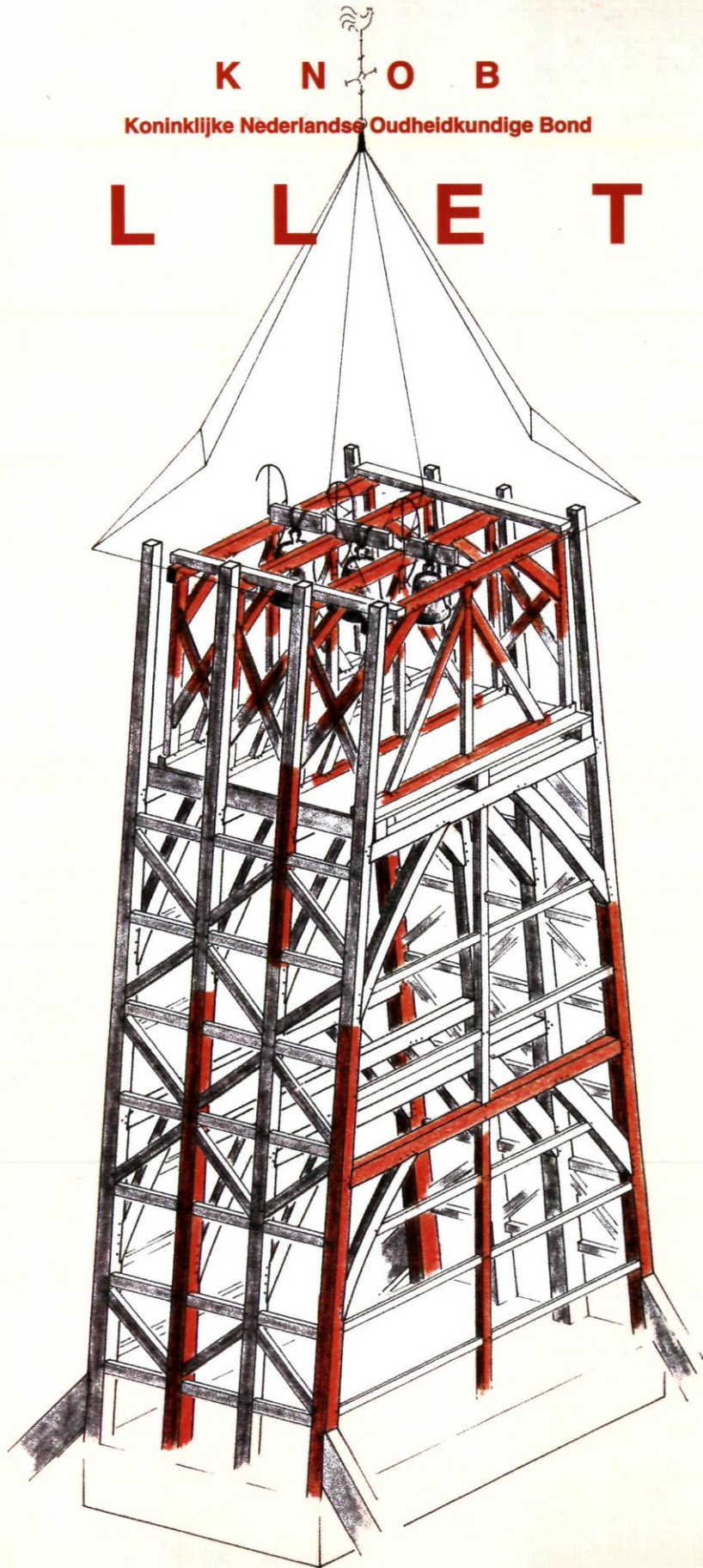

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau-KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,- (€ 7)

Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 85,- (€ 40);

f 25,- (€ 12) (tot 27 jr) en f 50,- (€ 25) (65+);

f 140,- (€ 65) (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J..D. Waal (voorzitter)
ir. R. Apell (vice-voorzitter)
mr. G.W. van Herwaarden (secretaris)
P.A. Vriens (penningmeester)
drs. C.W.M. Hendriks (lid D.B.)

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Wijnand Bloemink De klokkentoren op het kerkhof. Bouwhistorisch onderzoek van de restanten van een laat-middeleeuwse klokkentoren bij de N.H. Kerk in 's-Heerenberg	185
Wies van Leeuwen Het Rijksmuseum, van romantische illusie tot museum met toekomst	200
Reacties De plaats van de zaal in het Oost-Indisch Huis te Amsterdam (R. Meischke en H. Zantkuijl) Repliek (Erik Mattie)	210
Publicaties De BONAS Boekenreeks (recensie G.W. van Herwaarden)	214
Monumentenzorg Operatie geslaagd. Patiënt overleden: Bij de verdwijning van de graansilo Korthals Altes in Amsterdam (Dirk Baalman)	214
KNOB Oud-hoofdredacteur van het Bulletin Van Voorden overleden (G.W. van Herwaarden)	214
Schenkingen, erfstellingen en legaten (S.C. Roosje)	217
Summaries	218
Auteurs	218

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Reconstructie klokkentoren op het kerkhof van de N.H. Kerk te 's-Heerenberg (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap)

Achterzijde: Ontwerp van Knippers restauratie Rijksmuseum Amsterdam (foto Rijksmuseum)

BULLETIN KNOB

Jaargang 100, 2001, nummer 6

De klokkentoren op het kerkhof

Bouwhistorisch onderzoek van de restanten van een laat-middeleeuwse klokkentoren bij de N.H. Kerk in 's-Heerenberg

Wijnand Bloemink

Inleiding

In opdracht van het kerkbestuur van de Nederlands Hervormde gemeente te 's-Heerenberg werd door bureau Lantschap in 2000 een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd op de zolders van het kerkgebouw. De voorgenomen plannen het kerkdak, dat in slechte staat verkeerde, te restaureren vormde aanleiding voor de medewerkers D.J. de Vries en A. Reinstra van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het kerkgebouw nog eens te bezoeken. Tijdens dit bezoek werd de historische klokkenstoel op de zolder van de kerk 'herontdekt' en tevens bleek dat er nog sloophout aanwezig was, in de vorm van een tweetal trekbalken, van een oude klokkentoren, die ooit op het kerkhof naast de kerk had gestaan. Klokkenstoel noch hergebruikte trekbalken worden genoemd in *Geïllustreerde Beschrijving*.¹ Reden voor de Rijksdienst om aan deze elementen nog eens extra aandacht te besteden en een onder-

zoeksopdracht te verstrekken waarin deze onderdelen zouden worden gedocumenteerd en tevens een poging zou worden gedaan de klokkentoren, althans op papier, te reconstrueren. Een dendrochronologische datering van het hout van de voormalige klokkenstoel vormde een essentieel deel van de opdracht.

Al werkende bleek dat deze laat-middeleeuwse klokkentoren veel groter moest zijn geweest dan aanvankelijk werd gedacht, vergelijkbaar met de enige nog bestaande grote houten klokkentorens in Nederland, die van Sneek en van Enkhuizen (afb. 8 en 10). Daarnaast bleek dat er meer sloophout van deze toren op kerkzolder bewaard was gebleven dan in eerste instantie werd vermoed. Naast het documenteren van de bewaard gebleven delen van de klokkentoren werd daarom ook in tweede instantie een uitgebreid literatuuronderzoek en een onderzoek in de archieven van Huis Bergh uitgevoerd.

Afb. 1. De N.H. Kerk te 's-Heerenberg in restauratie begin 2001 (foto Wijnand Bloemink)

Het veldwerk

Een belangrijke bron van informatie is een afbeelding van de kerk uit 1743 van Jan de Beijer (zie afb. 4).² Hierop is de klokkentoren nog in volle glorie te zien naast de kerk. In dat jaar was de klokkenstoel op de kerkzolder klaarblijkelijk nog niet gebouwd en hingen de klokken dus nog in de toren op het kerkhof. Op de stijlen van de klokkenstoel troffen echter we allerhande 'grafitti' aan: ingekraste namen en initialen waarvan sommige met jaartallen, waaronder van ruim vóór 1743, zoals 1717 en 1696. Deze grafitti staat vrijwel altijd helemaal onder op de stijlen, op enkele decimeters boven onderregels. En dat is merkwaardig. Dit soort inscripties wordt vaak uit verveling of balorigheid aangebracht, maar dan wel op borst- of ooghoogte. Terwijl de daders in de huidige situatie op een ladder hadden moeten staan. Een verklaring zou kunnen zijn dat de klokkenstoel uit sloophout was opgebouwd en dat de inkrassingen bij een eerder gebruik hoorden. Maar dat was duidelijk niet het geval. Eigenlijk kon maar één conclusie worden getrokken: de klokkenstoel maakte deel uit van de oorspronkelijke klokkentoren en werd later, na de sloop van de toren, naar de kerkzolder verplaatst. Hij werd toen aan de onderzijde circa anderhalve meter ingekort omdat hij anders niet tussen de bestaande kapebinten van de

kerk paste. Voor het luiden van de klokken in de nieuwe situatie had dit geen gevolgen. Omdat de constructie aan de onderzijde open was, zonder vloer, was de hoogte voor de klokken ruim voldoende. Toen de klokkentoren nog bestond bood de houten vloer van de klokkenzolder de mogelijkheid de inscripties op ooghoogte aan te brengen.

Omdat de klokken in 1496 zijn gegoten ligt het voor de hand te veronderstellen dat ook de klokkentoren omstreeks dat jaar werd gebouwd. In dit stadium van het onderzoek werd een aantal houtmonsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek waarvan er drie aan de hand van hun jaarringenpatroon konden worden gedateerd.³ De boom waaruit men een korbeel van de klokkenstoel vervaardigde, werd gekapt in de winter van 1495 op 1496. Aangezien dit stuk hout zonder twijfel deel uitmaakte van de oorspronkelijke constructie, was deze daarmee exact gedateerd. De datering van het hout van een voormalige hoekstijl, hergebruikt als trekbalk om de klokkenstoel te ondersteunen, kon helaas minder scherp worden gedateerd, 1499 met een marge van zes jaar naar onder en naar boven. Dit betekent dat de boom tussen 1493 en 1505 werd omgehakt. Aangezien het kappen van deze bomen wordt vermeld in de kerkmeestersrekening, die loopt van 11 november 1495 tot 11 november 1496, vormt de gevonden

Afb. 2. Overzicht van de klokkenstoel in de kap van de kerk.

dendrochronologische datering hiervan een overtuigende bevestiging.

Enkele bouwhistorische notities over de geschiedenis van het kerkgebouw

In 1259 werd op de plaats van de huidige Nederlands Hervormde kerk een kapel gesticht door de Heer van den Bergh, die gewijd was aan de Heilige Pancratius.⁴ In 1399 werd de kapel tot parochiekerk verheven en aan de westzijde vergroot. In het midden van de 15de eeuw begon men met de aanleg van een nieuwe driebeukige koorpartij die in 1447 gereed kwam. Toen de kerk enkele jaren later door de bisschop van Utrecht werd gewijd stonden er acht altaren. Van dit kerkgebouw resten nu nog het schip, momenteel ingericht als kosterswoning en het transept dat als kerkruiimte fungeert. In ieder geval waren deze bouwdelen in steen overwelfd, een aantal middeleeuwse kraagstenen of consoles van deze overwelling zijn nog bewaard gebleven. Opmerkelijk is dat enkele kraagstenen, in het transept tegen de hoekpijlers van het koor duidelijke renaissance-motieven vertonen. Het zijn geen gebeeldhouwde koppen meer, maar abstracte geometrische figuren die sterk aan de late 16de eeuw doen denken. Toch horen zij qua hoogte en positie in de kerk duidelijk bij de oude overwelling. Werden zij aangebracht na beschadigingen door een beeldenstorm? De literatuur zwijgt hierover.

Nadat het kerkgebouw in het midden van de 15de eeuw zijn grootste omvang had bereikt hoeft het geen verbazing te weken dat in 1496 de nieuw gegoten klokken in een vrijstaande toren werden ondergebracht. Door de verschillende vergrotingen grensde het kerkgebouw aan de westzijde vrijwel aan de slotgracht van het kasteel. Dat men hier de ruimte optimaal benutte blijkt ook uit het feit dat de westgevel opvallend scheef staat ten opzichte van de lengteas van het gebouw en evenwijdig aan de gracht. Omdat aan de westzijde, de traditionele plaats voor een klokkentoren geen plaats meer was, moest deze dus elders worden gebouwd.

Uit de literatuur blijkt dat het kerkgebouw door oorlogshandelingen tijdens de 80-jarige oorlog zwaar werd getroffen. Bij het beleg van het kasteel door de Geuzen in 1568 werd de kerk aanzienlijk beschadigd.⁵ De kerk werd door soldaten ingericht als legerplaats en als paardenstal: binnen de kortste keren is het gebouw een ruïne. In 1600 werd medegedeeld dat de kerk 'by tyden des Statischen garnisons erbarmlick ingefallen und noch gantz wüst ligt als een achterlaet des krijgs'.⁶

Toen in dat jaar graaf Joost van den Bergh overleed en men hem in de grafelijke grafkelder voor het hoogaltaar wilde bijzetten, moest men eerst balken wegruimen om bij de kelder te kunnen komen. In 1603 stortte het dak boven het hoogaltaar in. In 1610 begon men met het herstelwerk. In eerste instantie liet men ravage boven de grafkelder opruimen.⁷ In 1612 werd begonnen met de herbouw van de kerk, waarvan de toen in de kerk tegen de voormalige zuidoostelijke vie-

ringspijler aangebrachte gedenksteen nog getuigt. Ongetwijfeld werden toen het schip en het transept hersteld waarbij nieuwe daken werden aangebracht.

Het koor werd blijkbaar niet herbouwd. Boven de grafelijke grafkelder kwam een provisorisch afdak dat in 1668 weer werd verwijderd, waarbij tevens een deel van de kerk werd afgebroken. Het resultaat wordt goed weergegeven op de tekening van Maximiliaen de Raet uit 1720 (zie afb. 3).

In deze context valt een slechts onopvallend bouwspoor in het kerkinterieur minder goed te plaatsen. Aan weerszijden van de grote spitsboog die vroeger vanuit de viering opende naar het koor zijn nog lijstjes zichtbaar met duidelijke renaissance-kenmerken. Nu is de boog met een muur dichtgezet waarop de lijstjes doodlopen. Vroeger liepen zij ongetwijfeld in het koor door en vormden daar een horizontale geleding van de wand. Zij lijken dus te horen bij een periode dat het koor van de kerk nog in gebruik was, dus voor de verwoestingen uit de Tachtigjarige oorlog. Anderzijds zitten zij hoger dan de al genoemde kraagstenen en lijken dus te zijn aangebracht toen de stenen gewelven al waren verdwenen. Iets dat eigenlijk alleen maar aan de verwoestingen van de Tachtigjarige oorlog kan worden toegeschreven.

Een mogelijke verklaring is de volgende. In eerste instantie verdwenen de stenen gewelven, mogelijk veroorzaakt door oorlogshandelingen. Het koor bleef nog in gebruik en de renaissance-lijstjes werden aangebracht, mogelijk in combinatie met de gestucte plafonds die nog aanwezig zijn. Pas in tweede instantie besloot men het koor niet meer te herbouwen en af te scheiden van het deel van de kerk dat in gebruik bleef. Helaas zijn geen schriftelijke bronnen bekend die op dit probleem licht kunnen werpen.

Zoals gezegd werden bij de herstelwerkzaamheden nieuwe daken boven transept en schip getimmerd. Alle kapgebinten vertonen een duidelijke eenheid en de gehakte telmerken maken een datering in de 17de eeuw aannemelijk. Toch zag het dakenplan er aanvankelijk niet zo uit als het huidige. Boven de scheidingsmuur tussen het ruïneuze koor en de viering was tot in de 18de eeuw een topgevel aanwezig. De bewaard gebleven prenten uit die tijd wijzen hierop, evenals de op de kerkzolder aangetroffen bouwsporen. De halve kapspanten die nu het dakschild ondersteunen dat de oostelijke begrenzing van het kerkdak vormt, zijn duidelijk later toegevoegd. De op de gebinten voorkomende telmerken vormen geen sluitend systeem. Klaarblijkelijk werden oude dekbalkgebinten verzaagd tot de nog bestaande halve kapspanten, die bevestigd werden aan de oorspronkelijke flieringen boven schip en transept. Wanneer is ons onbekend. In grote lijnen is het kerkgebouw zoals het er na de verbouwingen van de vroege 17de eeuw uitzag tot in onze tijd bewaard gebleven. Merkwaardig is de vorm van de spantbenen van de bovenste kapspanten. Deze vertonen vlak boven de fliering een scherpe knik, veroorzaakt door de wens de spantbenen op de dekbalk te laten rusten maar tevens om het spantbeen naast de sporen de dakbebording te laten dragen.

De bouw van de klokkentoren in 1496

Dankzij de bewaard gebleven rekening van de kerkmeesters over het jaar 1495-'96 zijn we goed ingelicht over het gieten van klokken en, in mindere mate, over het bouwen van de klokkentoren in het jaar 1496. Na jaren lang vermist te zijn geweest kwam de rekening in 1937 in het archief van het Huis Bergh terug en werd het jaar daarop door de toenmalige archivaris A.P. van Schilfgaarde gepubliceerd in *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging 'Gelre'*.⁸ Nog onlangs, in 1993, werd door John Thoben ook uitgebreid aandacht besteed aan het gieten van de klokken in een artikel in *Old Ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*.⁹

Geeft de kerkmeestersrekening een schat aan informatie over het gieten van de klokken, het is toch geen projectrekening zoals we die kennen uit bijvoorbeeld de stedelijke administratie van Deventer, waar voor grote projecten als de bouw van de IJsselbrug in 1484 een speciale boekhouding werd opgezet. De kerkmeestersrekening uit 's-Heerenberg is een gewone jaarrekening waarin alle inkomsten en uitgaven binnen het boekjaar, 'aengaende op Martini anno XCV (11 november 1495) end uitgaende up Martini anno XCVI (11 november 1496)' werden verantwoord. Dit betekent dat naast posten die voor ons onderwerp van belang zijn, ook posten voorkomen die niets met het gieten van de klokken of het bouwen van de klokkentoren te maken hebben. Maar die, indien onjuist geïnterpreteerd, wel voor grote verwarring kunnen zorgen!¹⁰

Een tweede aspect dat om een verklaring vraagt is het feit dat veel posten die we bij de bouw van een zo omvangrijke houten toren zouden verwachten, in de rekening ontbreken. Zo lezen we dat de timmerlui uit Terborg, die de toren zouden timmeren in 's-Heerenberg worden onthaald op drank en spijs, maar over het timmeren zelf vinden we in de rekening geen woord. Hetzelfde geldt voor het eikenhout dat toch in grote hoeveelheden voor de te bouwen klokkentoren moet zijn aangeschaft. De acht grote eiken stammen die werden verwerkt tot de acht zware stijlen van de toren kunnen we in de rekening echter wel terugvinden. Vier zijn namelijk er geschonken door Oswald, Heer van den Bergh en vier door de abt van het klooster Bethlehem bij Doetinchem.¹¹ De kerk hoeft alleen het omhakken, bewerken en vervoer van het hout te betalen, reden waarom deze posten in de rekening zijn opgenomen. Van al het andere verwerkte hout komen we alleen de niet gebruikte resten tegen: 'Item dair sint oick noch wat schaelen und deellen, ind liggen up der snijtkuelen ind behoeren den kerck toe'.¹² Vrij vertaald: het afvalhout dat bij de zaagkuil is blijven liggen behoort de kerk. Voor onze vraagstelling betekent dit wél dat er ook in de rekening een aanwijzing bestaat dat er heel wat meer hout is verwerkt dan alleen de genoemde acht eiken.

Door het ontbreken in de rekening van al dit hout moeten we dus wel concluderen dat alle verwerkte hout aan de kerk werd geschonken en dat de werklieden die de klokkentoren bouwden door anderen dan de kerkmeesters werden betaald. Voor ons is dat jammer. Anders dan over het gieten van de klokken

komen we zo uit de kerkmeestersrekening maar weinig te weten over de bouw van de bijbehorende klokkentoren.¹³

Een bijkomend probleem is dat niet alle posten even duidelijk zijn en dat de meeste posten niet zijn gedateerd, zodat we de gebeurtenissen niet in een chronologische volgorde kunnen plaatsen.

De eerste post luidt: 'Item doe die tymmerluyd van der Borch hiir verscheiden waeren omb dat berchvred the tymmeren tot den cloicken, die verdaen myd meister Wyllem tot Bernt Rybben huys 5 1/2 st., f. 11 kr. 3 oirtken', zoals eerder vermeld. Het betaalde bedrag, ruim elf kromsteerten, komen we vaker tegen als het gaat om kosten voor verteringen.

Waarschijnlijk gaat het hier om kosten die gemaakt zijn bij de bespreking hoe de klokkentoren zou moeten worden uitgevoerd. 'Bergvrede' is een normaal middelnederlands woord voor klokkentoren.

De tweede post, die hier direct op volgt is even fascinerend als cryptisch:

'Item Henrick van Groenen ind Reiner Poer siint gewesst the Duysborch, omb dat klockhuys the besien off te kopen offt onss hed gedient, doe vertert die reys 11 br. 3 oirtken, f. 11 kr. 3 oirtken.'

Henrick van Groenen is één van beide kerkmeesters die de rekening heeft opgesteld. Van Schilfgaarde meent dat men in eerste instantie heeft geprobeerd in Doesburg een klokkentoren 'die daar blijkbaar overcompleet was' te kopen. Hoe ergens een klokkentoren overcompleet kan zijn, laat zich echter slecht voorstellen. Of had men daar de klokken in een tijdelijke vrijstaande toren ondergebracht in afwachting van de voltooiing van de in aanbouw zijnde definitieve stenen toren en stond alleen de toren zonder klokken te koop? We moeten dan aannemen dat deze reis gemaakt werd vóórdat het kerkbestuur aan Mr. Geert van Wou de opdracht gaf nieuwe klokken te gieten. Immers de kans dat de nieuwe klokken in een bestaande toren zouden passen, als die daar niet speciaal voor werden gegoten, lijkt niet erg groot. De post in de rekening is ook wel erg vrijblijvend geformuleerd: men gaat op reis om de klokkentoren te bekijken..... in de hoop dat die te gebruiken zou zijn. Misschien moest de bezochte klokkentoren alleen als voorbeeld dienen voor de te bouwen toren en ging men op reis om de constructie te bestuderen. Het woordje 'kopen' is dan al helemaal niet te plaatsen. Ook de plaats waar men heen reist is niet duidelijk: 'Duysborch'. Doesburg interpreteert van Schilfgaarde, maar Duisburg is natuurlijk ook mogelijk. Het is opvallend dat als de plaatsnaam Doesburg in de rekening wordt genoemd, wat een aantal keren voorkomt, deze consequent als 'Doysborch' wordt geschreven.¹⁴ Hoe het ook zij, er werd geen bestaande toren gekocht maar een nieuwe getimmerd.

Doordat deze posten niet zijn gedateerd kunnen we ze ook niet relateren aan het gieten van de klokken. Het lijkt aannemelijk dat de dag dat onder de burgers van de stad werd gecollecteerd voor de klokken, 4 april 1496, de plannen voor nieuwe klokken en dus voor de bijbehorende klokkentoren al in een gevorderd stadium verkeerden.

Waar we meer over weten zijn de acht geschonken eiken, die een belangrijke rol spelen in de reconstructie van de toren. De eerste post over dit onderwerp maakt gelijk al veel duidelijk:

'Item onse gnedige heer van den Bergh hefft onss gegeven 4 groter langer holter, ind sullen styelen wesen tot den kloek-huyss, ynd staen yn den Bredenbroeck'. De vier grote eiken zullen worden verwerkt tot stijlen van de kloekentoren. Kerkmeester Henrick van Groenen reist met de timmerlieden naar Bredenbroeck 'ind hefft die holter versien'. In overleg met de timmerlieden zullen vier grote, maar vooral mooie rechte eiken zijn uitgezocht en vervolgens van een merk voorzien zoals dat ook nu nog in de bosbouw gebruikelijk is. Bernt ten Holler neemt voor één gulden het omhakken van de bomen en het 'beslaen' aan, het behakken van de stammen tot vierkante balken.

Ook de vier eiken die geschonken werden door de abt van het klooster Bethlehem zouden tot stijlen in de nieuwe kloekentoren worden verwerkt. Zij stonden in het kerspel Varsveld op het erf Ydinck. Na het omhakken van de bomen en het bewerken van de stammen hadden de balken een lengte van 50 voet, afhankelijk van de gebruikte voetmaat, is dat rond de vijftien meter. De posten die betrekking hebben op het vervoer van de balken naar 's-Heerenberg zeggen ook iets over hun omvang. Er waren vier wagens nodig om de balken te vervoeren, dus één per wagen. Er waren '3 gespan peerde aen elcker waege' nodig om de karren te trekken, dus zes paarden per kar.

Voor het vervoer van deze balken moest tol worden betaald: weggeld en bruggeld om de Oude IJssel bij Doetinchem te kunnen passeren. We kunnen deze posten in de kerkmeestersrekening terugvinden.

Al het andere hout zal uit de directe omgeving van 's-Heerenberg zijn gekomen en in de vorm van ruwe stammen op de bouwplaats zijn aangevoerd. Het hout moest eerst worden verwerkt tot balken, planken, latten of wat ook maar voor de bouw nodig was. Het in de lengte verzagen van bomen noemde men in de middeleeuwen meestal geen 'zagen' maar 'snijden' en de ambachtlieden die dit werk uitoefenden 'holtsniders'. Dit houtsnijden gebeurde door twee man en een grote trekzaag. Eén man stond op de balk en was verantwoordelijk voor een rechte zaagsnede, de tweede man, die onder de balk stond, leverde de kracht. Om zo te kunnen zagen moest de stam dus op een zaagbok worden gelegd of half over een gegraven kuil. Zo'n 'snijkuele', zoals die in de 's-Heerenbergse rekening wordt genoemd, komen we in middeleeuwse bouwrekeningen vaker tegen. Zoals al genoemd bleef er na de bouw van de kloekentoren waarschijnlijk nogal wat resthout bij de zaagkuil liggen dat natuurlijk nog goed bruikbaar was als timmer- of brandhout. Reden voor het kerkbestuur om nog eens nadrukkelijk in de rekening te noteren dat dit hout aan de kerk toebehoorde.

Na het bestuderen van de kerkmeestersrekening hebben we nog maar een heel globaal beeld van hoe de kloekentoren er

na voltooiing uitzag. De hoofdconstructie bestond uit acht zware stijlen, waarschijnlijk rustend op een stenen voet. Daarboven stond de eigenlijke kloekentoel, bestaande uit vier jukken waartussen de drie door Geert van Wou gegoten kloekken hingen. Daarboven was ongetwijfeld een dak aangebracht, zoals bij alle historische kloekkenstoelen die we kennen. In een volgende paragraaf zullen we proberen aan de hand van het nog op de zolder van de kerk aanwezige sloopmateriaal van de toren tot een volledig beeld te komen van zijn oorspronkelijke verschijningsvorm.

De lotgevallen van kloekentoren en kloekken

Ook over de geschiedenis van de kloekentoren tussen de bouw in 1496 en zijn sloop in 1821 beschikken we helaas slechts over enkele feiten. Zo maken de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek duidelijk dat men de toren in 1499 door het aanbrengen van enkele nieuwe dwarsverbindingen heeft willen versterken. Anders is de datering van één van de aangetroffen balken, waarvan het hout in de winter van 1498/'99 werd gekapt, niet te verklaren.¹⁵ Het lijkt onwaarschijnlijk dat men over de bouw van de kloekentoren drie jaar heeft gedaan en dat deze pas in 1499 werd voltooid. Waarschijnlijk was door het regelmatige luiden van de zware kerkkloekken gebleken dat de oorspronkelijke constructie niet stevig genoeg was.

In 1543 werd een vierde klok voor de grote kloekentoren gegoten. Deze angelusklok droeg het opschrift: 'Sancta Maria orate pro nobis Engel Tolhuijs fundebat MCXLIII' - Heilige Maria bid voor ons. Engel Tolhuijs goot [mij] 1543.¹⁶ Tot 1809 hing hij in de kloekentoren op het kerkhof bij de Hervormde Kerk. In dat jaar verhuisde hij naar het torentje van de in 1805 nieuw gebouwde Katholieke Kerk.¹⁷ Omdat er in 1543 in de kloekentoel geen ruimte was voor een vierde klok moet hij ergens lager in de constructie zijn gehangen. Waar weten we niet.

Was in de Tachtigjarige Oorlog grote schade aan het kerkgebouw toegebracht; over schade aan de kloekentoren lezen we niets. Wel blijkt de toren in 1617 bouwvallig, ja, zelfs zo bouwvallig dat hij op instorten stond:

*'Off niet waer is, dat den kerckentoern in den jaer 1617 dermaten vervallen sijnde, dat een nedervallen te besorgen stonde, en de de kercken-middelen niet vermochten de reparatie des toorns te doen, te dier tijt een gemene uijtsettinge van penninghen onder den burgeren en de inwoonderen van de stadt, die de hujsen besitten ende bewonen geschiet, ende daermede de toorn gerepareert ende staende gehouden is?'*¹⁸

Een tweede citaat maakt duidelijk dat het onduubbelzinnig om de oude kloekentoren op het kerkhof gaat en niet om een nieuw gebouwde toren:

'Blijck dan oick in Ao 1617 den Klocken Toorn up den kerckhoff staende, soe infall dreigden'.¹⁹ De laatste zin is wat onhandig geformuleerd maar de strekking is duidelijk: in 1617 was de kloekentoren op het kerkhof zo vervallen dat hij

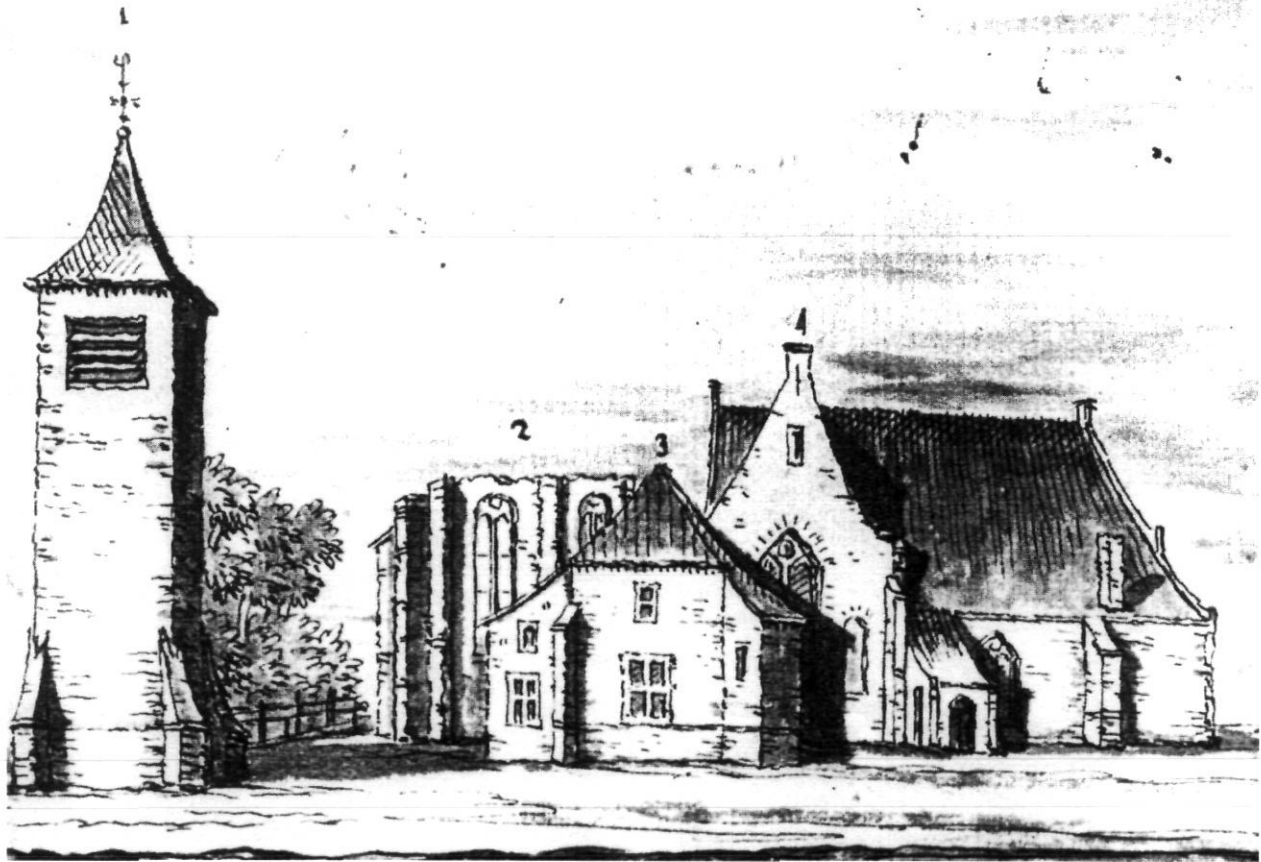
dreigde in te storten. Beide citaten komen uit de briefwisseling tussen het kerkbestuur en de stedelijk magistraat in 1651. De kerk probeerde alsnog wat van de in 1617 gemaakte kosten voor de reparatie van de toren op de stad te verhalen. Wat er toen precies werd gerepareerd kunnen we helaas niet in de stukken vinden. De reparaties waren door de kerkmeesters in 1617 wel verantwoord door middel van een rekening die in 1651 nog aanwezig bleek, maar sindsdien verloren is gegaan.²⁰ Ook in het stadsarchief is niets meer over dit onderwerp te vinden. Dat de situatie ernstig was, blijkt uit het feit dat veel burgers bereid bleken aan de reparatie van de klokkentoren mee te betalen. De lijst met hun namen en bijdragen is wel bewaard gebleven en werd door John Thoben gepubliceerd.²¹

Uit de periode na 1617 tot de sloop van de toren in 1821 zijn geen archiefgegevens bekend, maar wél een drietal afbeeldingen die de klokkentoren min of meer gedetailleerd weergeven. Het zijn afbeeldingen uit respectievelijk 1720, 1731 en

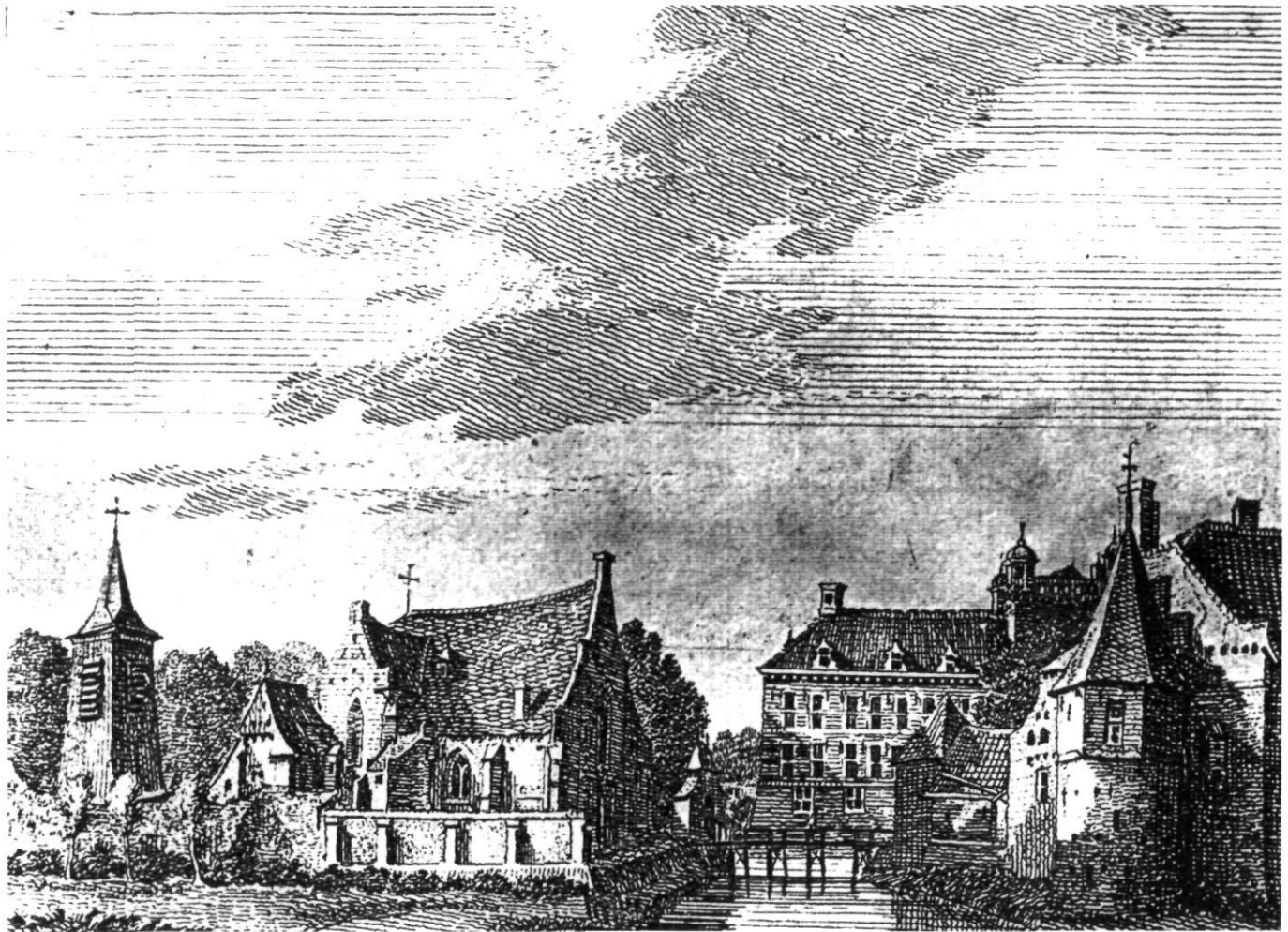
1743, waarvan twee van beroemde 18de-eeuwse tekenaars, Cornelis Pronk (1731) en Jan de Beijer (1743). Van beide tekenaars is bekend dat zij door het land hebben gereisd om stads- en dorpsgezichten in tekening vast te leggen. Ongetwijfeld hebben zij 's-Heerenberg bezocht en ter plekke getekend. De derde tekening, uit 1720 van Maximiliaan de Raet, is gemaakt naar een tekening van D. Thielemans (afb. 3).

Alle tekeningen maken in grote lijnen een betrouwbare indruk. Naast de klokkentoren zijn op de tekeningen ook het kerkgebouw en op de jongste twee van de drie ook delen van het kasteel te zien. Wat betreft kerk en kasteel zijn geen onderdelen aan te wijzen waar de interpretatie van de waargenomen werkelijkheid fundamenteel verschilt.

De wijze waarop de klokkentoren door Pronk en De Beijer werd weergegeven, vertoont dan ook grote overeenkomsten. We zien een gesloten toren die duidelijk naar boven toe versmalt en het dak heeft de vorm van een overhoeks ingesnoerde spits. De tekening van Maximiliaan de Raet uit 1720 wijkt

Afb. 3. Maximiliaan de Raet naar D. Thielemans, 1720. Overzicht vanuit het noorden op klokkentoren en kerk. Het koor van de kerk is op de afbeelding niet meer gebruikt en als ruïne weergegeven.

Afb. 4. Jan de Beijer, 1743. Detail van een prent met daarop de kerk met de klokkentoren vanuit het noordwesten gezien. Rechts op de achtergrond nog een deel van het kasteel.

daarvan op onderdelen af. De toren versmalt niet en heeft een eenvoudig piramidedak. Uit de op de zolder van de kerk bewaard gebleven stijlen van de klokkentoren blijkt zonneklaar dat deze taps toeliep. Zoals ook uit de hele opzet van de tekening blijkt, was De Raet duidelijk een minder geroutineerd tekenaar dan zijn beide kunstbroeders en waarschijnlijk kende hij de situatie niet uit eigen waarneming. Naast het fout getekende verloop van de torenromp blijft eigenlijk als enige verschil de vorm van het dak. Mogelijk werd de vorm hier door De Raet versimpeld maar het is zeker ook niet uit te sluiten dat de klokkentoren tussen 1720 en 1731 een andere dakvorm kreeg.

De Raet en Pronk laten de voet van de toren zien, bij Jan de Beyer is die achter de kerkhofmuur en bosschages verscholen (afb. 4). De Raet tekent op de hoeken van de toren kloeksteunberen die er waarschijnlijk ook zijn geweest. Het deel van de torenfundamenten dat werd opgegraven, waarschijnlijk in 1943, vertoont inderdaad overhoekse steunberen.²² Bij

Pronk zijn de hoeken van de toren net niet goed te zien, zij gaan schuil achter de bladeren van een boom en de tegen de kerk gebouwde school. Alleen bij Pronk is te zien dat er rechts in de westelijke gevel van de klokkentoren een deur aanwezig is met daarboven een horizontale naad (afb. 5). Bij het hoger opgaande gevelvlak schrijft Pronk 'leyen'. Onder de naad is ongetwijfeld muurwerk aanwezig waartoe ook de steunberen behoren. Ook bij De Raet is deze horizontale naad herkenbaar, maar de weergave van het materiaal is zo onbeholpen dat niet te zien is dat de gevel boven deze naad geen metselwerk is. Boven de stenen voet moet de toren dus voorzien zijn geweest van een beplanking waarop de leien waren gespijkerd.

Opvallend is dat de hoeken van de houten opbouw geen rechte lijn vormen maar zowel bij Pronk als De Beijer naar onder toe naar buiten buigen. En dat is merkwaardig, want de hoekstijlen, waarvan er bij het bouwhistorisch onderzoek drie zijn aangetroffen, zijn gewoon recht. Een verklaring zou kunnen

zijn dat de stenen voet niet zozeer *onder* de houten constructie stond, maar er hoofdzakelijk *omheen* was gemetseld. De beplanking die hogerop de rechte stijlen volgt, moest wel naar buiten buigen om, in verband met het afwateren, buiten het muurwerk uit te komen. Een consequentie van deze redenering is dat dit metselwerk een latere toevoeging moet zijn. Voor deze gedachte bestaan ook bouwhistorische argumenten. Aan de onderzijde van de op de kerkzolder hergebruikte stijlen van de klokkentoren zijn namelijk kepen aanwezig waarin op enkele plekken nog mortelresten zitten. Deze kepen behoren duidelijk niet tot de oorspronkelijke opzet van de toren en hun betekenis laat zich niet moeilijk raden. De klokkentoren was in 1496 met enige zekerheid een open constructie die aan weer en wind was blootgesteld, waardoor met name het houtwerk aan de onderzijde van de toren kwetsbaar was. Het bovenste deel van de toren was beter beschermd door het brede overstekende dak dat alle grotere open klokkentorens in Friesland nu nog hebben. Op een gegeven moment zal de constructie aan de voet zo verzwakt zijn dat de hele toren gevaar liep. Aan de onderzijde werden toen de stijlen in nieuw metselwerk 'ingepakt' waarbij de kepen dienden om de stijlen goed in het nieuwe metselwerk te verankeren. Tegelijkertijd zal men de hele toren van een beplanking met leien hebben voorzien om toekomstig inwateren te voorkomen. Het kan haast niet anders of de situatie die we op de 18de-eeuwse tekeningen zien, kwam bij de kostbare verbouwing van 1617 tot stand. Voor het ommetselen van de

stijlen bestaat ook een bouwhistorisch argument. De hoekstijlen hadden oorspronkelijk aan de onderzijde zware naar buiten gerichte schoren, die in een later stadium werden verwijderd. Dat dit niet bij de sloop van de toren in 1821 gebeurde, toen alle houtverbindingen werden afgezaagd, blijkt uit het feit dat de schoren met pen en al werden verwijderd. Waarschijnlijk gebeurde dit in 1617 om plaats te maken voor gemetselde steunberen.

Een laatste interessante conclusie die uit de vergelijking van de drie tekeningen kan worden getrokken, is dat men tussen 1731 en 1743 klaarblijkelijk de galmgaten in de toren aanzienlijk heeft vergroot. Pronk en De Raet schetsen hetzelfde beeld: galmgaten in de noord- en westgevel die iets breder zijn dan hoog met daarin vier à vijf galmborden. Op detailniveau zijn de tekeningen niet altijd even duidelijk. Jan de Beijer tekent in 1743 een heel andere situatie. Het noordelijke galmgat is bij hem veel hoger dan breed en hij tekent duidelijk zeven galmborden. Ook het westelijke galmgat is hoger dan breed maar duidelijk minder hoog dan dat in de noordelijke gevel. Klaarblijkelijk vond men dat het luiden van de klokken teveel werd gedempt door de ombouw en probeerde men hier, door het vergroten van de galmgaten, verbetering in te brengen. Misschien zijn er nog archiefstukken te vinden die iets over deze bouwkundige ingrepen vertellen.

Afb. 5. Cornelis Pronk, 1731. Kerk en klokkentoren vanuit het westen gezien, rechts op de voorgrond nog een deel van het kasteel.

Was de klokkentoren er in 1617, na meer dan honderd jaar aan weer en wind te zijn blootgesteld slecht aan toe; door de ingrijpende verbouwing in dat jaar kon hij er weer eeuwen tegen.²³ Maar houtconstructies blijven natuurlijk kwetsbaar. In 1817 was de toren weer in zo'n slechte staat dat de burgemeester de gereformeerde en katholieke gemeente, die de toren samen in bezit hadden, aanschreef deze te laten repareren. Er gebeurt echter niets. Enkele jaren later, in 1820, kwam de slechte toestand van de klokkentoren weer ter sprake. Twee timmerlieden hadden de toestand van de toren nauwkeurig opgenomen en verklaarden dat deze onherstelbaar was. Besloten werd de oude toren af te breken, het schip van de kerk door middel van een muur af te scheiden en in te richten als school waarboven de klokken zouden worden opgehangen.

Op 15 januari 1821 werd de sloop door twee timmerlieden en een metselaar aangenomen waarbij het 'bovenwerk of zoo genoemde klokkengestoelte' met zorg uit elkaar moest worden genomen. Op 27 januari was de klus geklaard en het hout dat niet meer nodig was werd verkocht.

In maart van datzelfde jaar nam timmerman Ter Wiel uit Azewijn het timmerwerk aan dat nodig was om de klokken op de zolder van de kerk op te hangen, waartoe de inmiddels 325 jaar oude klokkenstoel werd hergebruikt. De situatie op de kerkzolder nu leert dat het precies zo is gegaan.

De school in de kerk, die gemeenschappelijk bezit was van de Nederlands hervormde en de katholieke gemeente bleef tot 1842 in gebruik, waarna de ruimte tot kosterwoning werd verbouwd.²⁴

Het voorlopig laatste hoofdstuk in de geschiedenis van de houten klokkentoren in 's-Heerenberg werd in 1897 geschreven. De drie klokken van Geert van Wou werden verkocht aan de katholieke gemeente en ondergebracht in de toren van de nieuw gebouwde kerk aan de Markt en daar hangen zij nog steeds.

De resten van de klokkentoren bleven op de zolder van de Nederlands hervormde kerk achter en vormen daar tot op heden een waardevol document van de grote klokkentoren zoals die eeuwen achtereenvolgens op het kerkhof achter de kerk stond.

Een verantwoording van de reconstructie

In het voorgaande is al veel gezegd over hoe de klokkentoren er in grote lijnen uit moet hebben gezien. Het bovenste deel van de toren, de klokkenstoel, die voor een belangrijk deel bewaard bleef, bestaat uit vier jukken waartussen oorspronkelijk de drie klokken hingen. Deze jukken lijken in veel opzichten op normale kapspanten met spantbenen, korbelen en een dekbalk. Ook de in 1496 gebruikte telmerken komen overeen met wat toen voor kapconstructies gebruikelijk was: gesneden telmerken, aan de ene zijde recht en aan de andere zijde gebroken. Als extra versteviging heeft elk juk ook in het midden een stijl die aan de onderzijde naar beide zijden is afgeschoord. Hier immers oefenden de bronzen klokken de

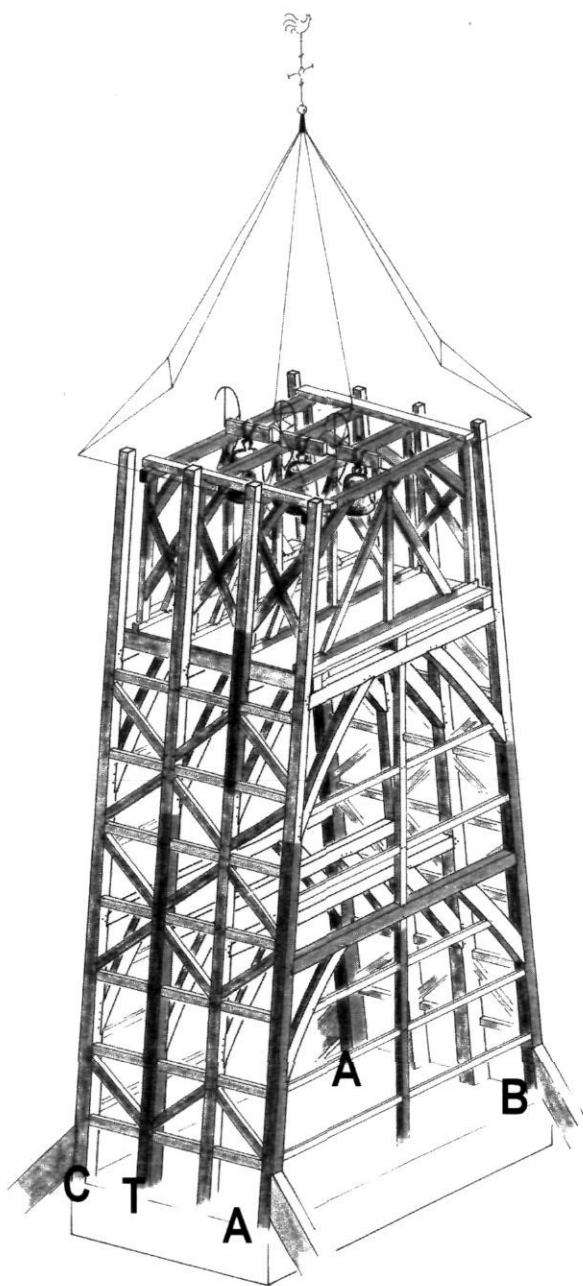
grootste kracht uit op de draagconstructie. Doordat bij de verhuizing naar de kerkzolder de klokkenstoel aan de onderzijde met anderhalve meter werd ingekort, zijn alle schoren en de vier stijlen aan de onderzijde afgezaagd, om vervolgens met pen-en-gat weer aan een 'trekbalk' te worden bevestigd. Hoewel trekbalken in de letterlijke betekenis zullen we deze balken in het vervolg onderregels noemen, om ze duidelijk te onderscheiden van de trekbalken die van muur naar muur lopen. Deze vier onderregels zijn niet de originele. Men gebruikte hiervoor in 1821 vier sloopbalken die elders uit de toren kwamen. Toch zijn van de oorspronkelijke onderregels nog wel resten bewaard gebleven. Men zagde er namelijk enkele in de lengte door die nu nog als vloerplanken rondom de klokkenstoel fungeren. Op één van deze onderregels is nog het slijtspoor te zien dat het luidtouw hier na ruim drie eeuwen klokluiden heeft achtergelaten! Opvallend is dat deze originele onderregels uitzonderlijk licht waren, ongeveer twintig centimeter in het vierkant. Helaas heeft geen van deze verzaagde balken nog zijn oorspronkelijke lengte. We vinden er alleen de pengaten van de middenstijl met zijn in schoren; het deel waarmee de klokkenstoel aan de toren was verbonden bleef niet bewaard. Recht onder het pengat van de stijl (in zijn oorspronkelijke positie) bevindt zich een rechthoekige keep die duidelijk maakt dat de onderregel hier op een zware dwarsbalk rustte zonder hieraan te zijn bevestigd. In de uiteindelijke reconstructie hebben we drie van deze dwarsbalken verondersteld. Hoe dus de klokkenstoel aan de onderliggende constructie was bevestigd, blijft onduidelijk. Wij hebben de klokkenstoel los op de constructie van de toren gezet, er van uitgaande dat het eigen gewicht van de klokkenstoel met klokken hem op zijn plaats zou houden en de over elkaar gekepte onderregels en dwarsbalken afschuiven zouden voorkomen. Een tweede reden om klokkenstoel en toren los van elkaar te houden is het feit dat de maten tussen de jukken van de klokkenstoel ongelijk zijn. Deze werden namelijk bepaald door de afmetingen van de klokken, die uiteraard per klok verschilden. Door nu stoel en toren los van elkaar te houden ontstond de mogelijkheid de toren wel gelijke tussenafstanden te geven. Dit heeft ook tot gevolg dat de klokkenstoel in feite binnen de constructie van de toren komt te staan en het dak niet op de stoel, maar op de toren rust.

Met enige zekerheid lag voor de sloop van de toren de vloer van de klokkenzolder ter hoogte van de onderregels. Tussen de verschillende jukken waren kruisen ter versteviging aangebracht. Ook deze bleken in 1821 te hoog voor de kerkzolder en moesten dus worden aangepast, wat nu nog goed te zien is.

De opbouw van de eigenlijk toren is minder eenvoudig te reconstrueren. Van de acht stijlen die in de kerkmeestersrekening worden genoemd troffen wij op de kerkzolder nog de resten van vier hergebruikte stijlen aan.²⁵ Ongetwijfeld vormden deze stijlen ook jukken die de jukken van de klokkenstoel ondersteunden. De stijlen waren hiertoe paarsgewijs verbonden en stonden onder de jukken van de klokkenstoel.²⁶ Uit de bewaard gebleven resten van de stijlen is deze situatie

goed af te lezen. Alle stijlen vertonen het pengat van een zware tussenbalk die met een borst was ingelaten en met drie toognagels was verankerd. Daaronder zit het pengat van het bijbehorende korbeel.

Deze tussenbalken verbonden dus de stijlen in het voorvlak

Afb. 6. De reconstructie van de klokkentoren van 's-Heerenberg uit 1496 met daarop gearceerd aangegeven welke onderdelen hergebruikt op de zolder van de Nederlands hervormde kerk werden aangetroffen. De positie van enkele onderdelen is niet zeker, zoals die van de tussenbalk, de middenstijl en de twee onderregels van de klokkenstoel. Zo is van de tussenbalk zeker dat het een tussenbalk is, maar niet welke (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

met die in het achtervlak van de toren.²⁷ Uit de hoek tussen stijlen en tussenbalken kan worden afgeleid dat de stijlen niet verticaal stonden, maar onder een hoek van ongeveer zeven graden naar binnen hielden. In voor- en achtervlak waren de stijlen onderling verbonden door horizontale regels en versterkt met diagonalen. De houtmaten hiervan waren veel lichter dan die van de tussenbalken, ongeveer zeventien centimeter in het vierkant. De combinatie van stijlen en horizontale regels verdeelden de voor- en achterzijde van de toren dus in rechthoekige vakken, waarvan de meeste, maar niet alle, diagonalen bevatten. De drie hoekstijlen vertonen aan de onderzijde, in de oorspronkelijke positie gezien, nog de pengaten van zware, naar beneden gerichte, schoren die naar links en rechts hadden uitgestoken. Ze zijn al genoemd.

Uit deze gegevens kan worden geconcludeerd dat van alle vier nog aanwezige stijlen min of meer hetzelfde gedeelte bewaard is gebleven, wat het mogelijk maakt een poging te doen de stijlen ten opzichte van elkaar te positioneren. Doordat de timmerlieden in 1496 geen kruisen hadden aangebracht maar diagonalen, waardoor een asymmetrisch beeld ontstond, kan worden bepaald waar stijlen naast elkaar konden hebben gestaan en waar dit was uitgesloten. Twee hoekstijlen waren volkomen identiek (A), de derde (B) is het spiegelbeeld van A. Op grond van de richting van de tussenbalk, de zware schoor en de regels en diagonalen kan eenvoudig worden bepaald dat de twee hoekstijlen A rechts in het voorvlak en links in het achtervlak hebben gestaan. Gezien de spiegelbeeldigheid van B ligt het voor de hand dat hier ook twee exemplaren van zijn geweest en dat die de andere twee hoeken hebben ingenomen. Dit nu blijkt niet het geval. Uit de rangschikking van de diagonalen blijkt dat tussenstijl T noch naast A, noch naast B kan hebben gestaan. Er moet dus nog een hypothetische variant, hoekstijl C, zijn geweest, waarvan de vorm op grond van de afgezaagde regels en diagonalen van T kan worden bepaald. Als we nu de voor en de achterzijde van de toren met elkaar vergelijken zien we dat de configuratie van de diagonalen duidelijk verschillend van opzet is.²⁸ De reden hiervoor is onduidelijk, maar de ruimtelijke opbouw in de hoogte van de gevelvlakken aan beide zijden is wel gelijk. De onderste rij herkenbare vakken ter hoogte van de hoekschoren is 'leeg', dan volgt een rij met diagonalen, weer een lege rij, twee rijen met diagonalen en daarboven een rij waarvan de situatie niet duidelijk is omdat we de aanzetten van diagonalen wellicht missen, omdat die aanwezig waren op de stijlen die niet bewaard bleven.²⁹

Toen de beeldvorming zo ver gevorderd was als boven beschreven, werd nog een deel van een stijl ontdekt in de vorm van twee vloerplanken die bij nadere bestudering de twee helften van een tussenstijl bleken te zijn. Op dit stuk stijl, dat symmetrisch van opzet is, is ook het pengat van een tussenbalk zichtbaar en de afgezaagde pennen van enkele regels en diagonalen, die samen één rij vertegenwoordigen. De rij erboven is met zekerheid leeg geweest.³⁰ Gezien de zwaarte van het stijlhout moet dit deel van hoger uit de toren

Afb. 7. Detail van de als trek balk hergebruikte hoekstijl. Duidelijk zichtbaar is het grote pengat van het korbeel dat de tussenbalk ondersteunde. Links daarvan een keep met mortelresten waarschijnlijk aangebracht bij de reparatie van 1617. Hierboven de afgezaagde pen van een horizontale regel.

afkomstig zijn. Toch vertoont het gedeelte van de stijl dat boven de tussenbalk uitstak, 1.60 meter hoog, geen enkel pengat. Na enig passen en meten bleek het de meest aanneembare oplossing te zijn dit gedeelte van de stijl met zijn regels en diagonalen op het al gereconstrueerde deel aan te laten sluiten en wel op de ontbrekende stijl tussen A en T. Het gedeelte zonder diagonalen bevindt zich dan ter hoogte van de klokkenzolder. Een gevolg van deze redenering is dat de korbelen op dit niveau groter moeten zijn geweest dan die een niveau lager, gezien het ontbreken van pengaten in het aangetroffen hout, wat geen onoverkomelijk bezwaar hoeft op te leveren. De afbeelding geeft de plaats van de nog bewaard gebleven onderdelen in de gereconstrueerde klokkentoren.

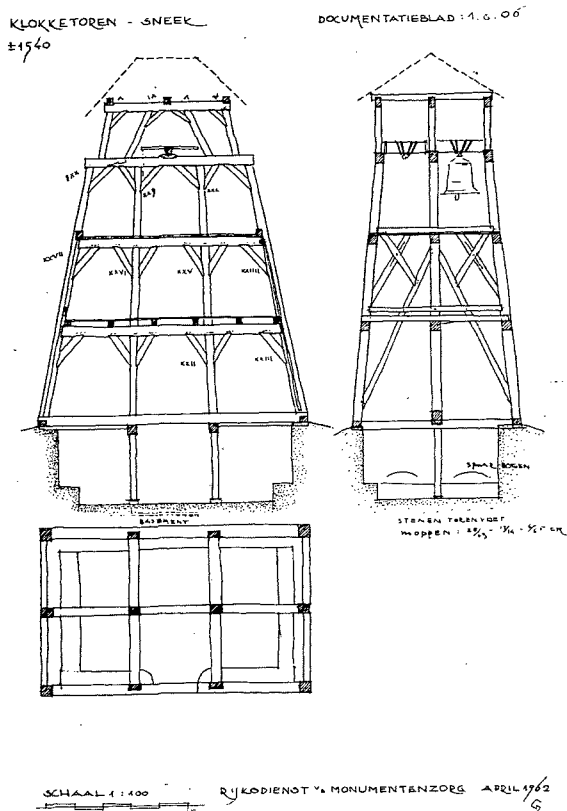
In de beide zijvlakken van de toren waren ook versterkingen aangebracht in de vorm van middenstijlen. Hun aanwezigheid blijkt uit de pengaten in bewaard gebleven tussenbalk, nu in gebruik als onderregel van het meest zuidelijke juk van de klokkenstoel. Van een middenstijl zelf bleef ook een deel bewaard. Hij vormt nu de onderregel van het noordelijke juk van de huidige klokkenstoel. Ook in de beide zijvlakken van de klokkentoren waren horizontale regels aanwezig, zoals

bleekt uit de afgezaagde pennen in de hoekstijlen, die in de tussenstijl ontbreken. De houtmaten komen overeen met de regels in voor- en achtervlak. Of de tussengelegen jukken ook middenstijlen hadden, blijft onbekend. Waarschijnlijk is dit niet, gezien het ontbreken van horizontale regels in de twee tussenjukken.

Enkele aspecten zijn niet in detail getekend, zoals de voet van de toren, omdat we ons niet goed een voorstelling kunnen maken van de oorspronkelijke opzet. De dakvorm, overgenomen van de 18de-eeuwse gravures, is slechts schematisch weergegeven. Tenslotte zijn de klokken uiteraard getekend met een rechte luidbalk, zoals dat in de late middeleeuwen gebruikelijk was.

De klokkentoren van 's-Heerenberg in breder perspectief

Klokkentorens in Nederland kennen we op dit moment meest uit Noord-Nederland en dan vooral in Friesland. Maar ook in Noord-Duitsland en Denemarken zijn vrijstaande klokkentorens nog steeds een algemeen verschijnsel. Vergelijken we de verschijningsvorm van deze klokkentorens echter met die van

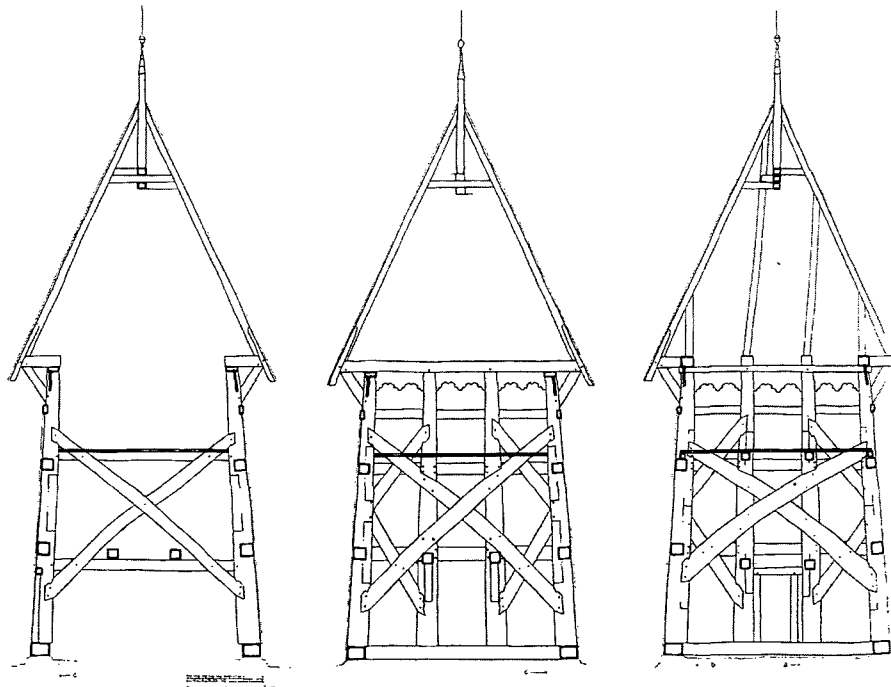
Afb. 8. Documentatieblad uit 1962 met doorsneden over de klokketoren in Sneek (RDMZ Zeist).

's-Heerenberg dan blijken aanzienlijke verschillen.

De Friesche voorbeelden zijn meestal kleine open constructies waar meestal maar één klok in is opgehangen, zoals de torens van Oud Appelscha, Goïngarijp en Oldeouwer. Een enkele bezit twee klokken (Fochteloo) en maar weinigen drie (Wijnjewoude). De al genoemde grote en gesloten klokkentoren van Sneek lijkt niet in deze groep thuis te horen.

De klokkentoren in Noord-Duitsland, met name in Schleswig Holstein en het aangrenzende Denemarken lijken van een geheel ander type. Het zijn vrijwel zonder uitzondering niet al te hoge torens, zeven tot twaalf meter hoog, met een houten buitenbekleding en een hoog spits dak.³¹ Als voorbeeld geven we afbeeldingen van de klokkentoren in Norderbarup in Schleswig, die van vóór 1500 dateert.³² De constructieve opzet van het gebouw, die karakteristiek is voor veel houten klokkentoren in de wijde omgeving, wijkt duidelijk af van de toren zoals we die voor 's-Heerenberg hebben gereconstrueerd.

Van de grotere klokkentoren in Nederland die qua ruimtelijke opzet en verschijningsvorm aan die in 's-Heerenberg doen denken, zijn Sneek en Enkhuizen al genoemd en afgebeeld. Er zijn echter meer van dergelijke torens geweest die inmiddels niet meer bestaan. Zo stonden er klokkentoren tegenover de Grote Kerk in Hoorn en bij de de Sint Laurenskerk in Alkmaar, bij de Nieuwkerk in Dordrecht en in Delfshaven.³³ Niet alleen in de grotere steden stonden soms omvangrijke klokkentoren maar ook in bijvoorbeeld het dorp Overveen bij Haarlem stond een grote gesloten klokkentoren, die erg

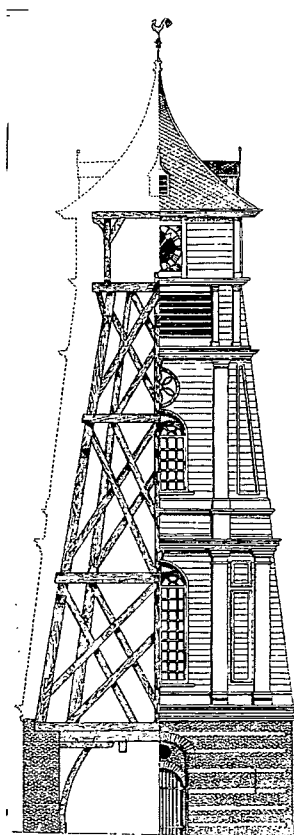

Afb. 9. De klokkentoren van Norderbarup in Schleswig. Gebouwd vóór 1500 (naar Bedal).

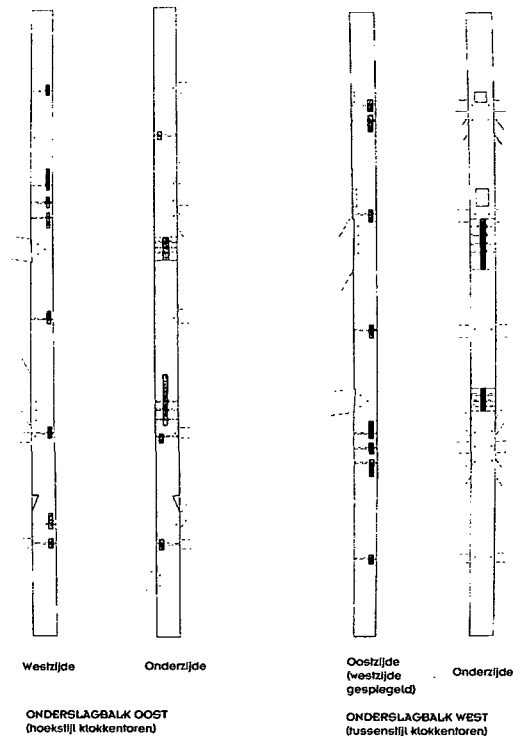
moet hebben geleken op de toren van 's-Heerenberg. Helaas is deze toren reeds lang verdwenen en kennen we de constructie van het gebouw niet.

Naast de vrijstaande klokkentorens is het natuurlijk ook goed denkbaar dat de timmerlui uit Terborg zich in 1496 niet hebben georiënteerd op een vrijstaande klokkentoren maar op een vergelijkbare constructie in een stenen kerktoeren, waarvan er natuurlijk velen zijn geweest en nog bestaan. Dat dit een niet te verwaarloosbare optie is, blijkt uit het feit dat onderzoek in verschillende bronnen noch voor Duisburg, noch voor Doesburg een vrijstaande klokkentoren heeft opgeleverd. Het is zeker niet uit te sluiten dat toekomstig onderzoek meer gegevens aan het licht zal brengen die iets kunnen vertellen over de historische achtergronden van de uitermate boeiende klokkentorens van 's-Heerenberg.

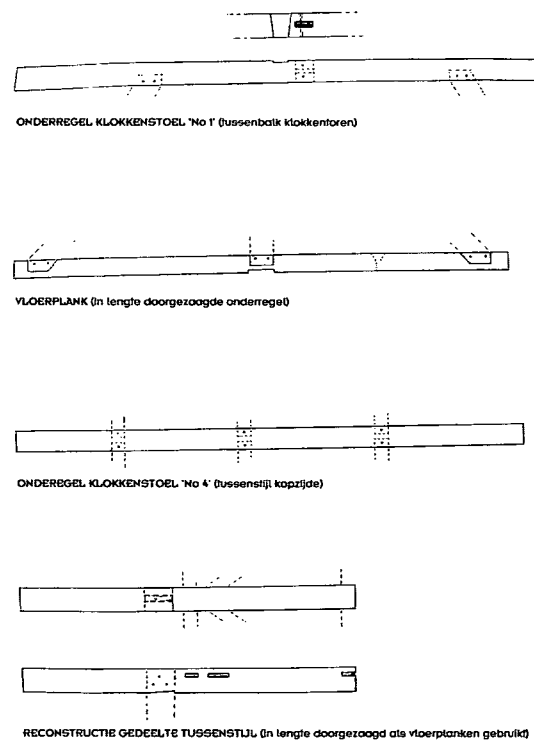
Als we de opzet van de klokkentorens van 's-Heerenberg vergelijken met die van andere klokkentorens, dan blijkt dat deze wat betreft constructie weinig met deze andere torens gemeen heeft. Dit maakt de klokkentorens van 's-Heerenberg tot een unicum, waarvan de resten op de zolder van de Nederlands Hervormde kerk met zorg zullen moeten worden behouden.

Afb. 10. Aanzicht met doorsnede van de klokkentoren in Enkhuizen (uit: H. Janse en L.J. Hart, *Torens*)

Opmeting van een hoek- en een tussenstijl van de klokkentoren die nu als onderslag balken gebruikt worden (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

Opmeting van twee onderregels van de klokkenstoel en twee vloerplanken die oorspronkelijk onderdeel uitmaakten van de klokkentoren (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

Noten

- 1 E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel IV, De provincie Gelderland - Tweede stuk: het Kwartier van Zutphen*, Den Haag 1958, pp. 21 - 23.
- 2 Zoals afgebeeld op de voorzijde van het gele boekje zonder titel met de geschiedenis van de kerk, geschreven door M. van der Linde - Mosselman.
- 3 De dendrochronologische methode is gebaseerd op de vergelijking van een jaarringpatroon van een houtmonster met een standaardpatroon, waarvan de jaartallen bekend zijn. Als de jongste ring van de boom in het houtmonster bewaard bleef kan tamelijk exact worden bepaald wanneer de boom werd gekapt. In de regel in de winter na het laatste groeijaar. Ontbreken er ringen door het bewerken van de oorspronkelijke stam tot een balk, wat natuurlijk vaak het geval is, dan moeten de ontbrekende ringen worden berekend, zoals bij monster C. Het gevonden jaartal is dan natuurlijk minder exact en wordt in de regel gegeven met een marge van 6 jaar naar boven en beneden. De resultaten waren als volgt:
Monster B	Winter 1495/'96	Oostelijk korbeel van het noordelijk juk van de klokkenstoel.
Monster C	1499 +/- 6 jaar	Oostelijke van de twee toegevoegde trekbalen: hoekstijl.
Monster F	Winter 1498/'99	Schoor ter versterking van een kapsant. Oorspronkelijke functie onduidelijk.
- Het onderzoek werd uitgevoerd door Martijn Vink.
- 4 A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, p. 68.
- 5 Van Schilfgaarde 1950, p. 70.
- 6 Van Schilfgaarde 1950, p. 70.
- 7 Van Schilfgaarde 1950, p. 71.
- 8 A.P. van Schilfgaarde, 'Het gieten der klokken te 's-Heerenbergh (1496)', *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging "Gelre"*, deel XLI, 1938, pp. 241 - 256.
- 9 John Thoben, 'De klokken van 's-Heerenbergh', *Old ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*, Jaargang 11 nr. 25 - april 1993, pp. 8 - 40.
- 10 Van Schilfgaarde 1938. In de publicatie van Van Schilfgaarde is als bijlage de transcriptie van de kerkmeestersrekening uit 1495-'96 opgenomen. Althans van die posten waarvan Van Schilfgaarde meende dat zij op het gieten van de klokken betrekking hadden. Zo vermeldt hij na de post die betrekking heeft op aanvoer van hout voor de klokkentoren de volgende twee posten:
- 'Item wy hebn verdinght aen Thonys Rademeker 2 stoele yn gelicker formen ass t'Emmeryck yn Monster staen, ynd sullen puntelycker ind gedelycker wessen, ind sullen stain achter dess Helygen Cruys altair, dat midden in die kircke steet, ynd sall baven averhemelt wesen, ind baven dat altair oick averhemelt, ind myd mere bescheits sall hy hiir aff hebben 8 golde gulden, f. 15 gulden 36.'
- 'Item die leyendecker up der kircken gedeckket, dairraen verdint 7 stuvers, f. 21 kr.'
- Kort samengevat: er worden twee stoelen besteld, naar voorbeeld van die in de Munsterkerk in Emmerik, die in de kerk zullen worden opgesteld achter het Heilig Kruisaltaar en de leiendekker wordt betaald voor de reparatie van het dak. Beide posten staan geheel op zich. De twee stoelen zijn ongetwijfeld gewone zetels die in het kerkinterieur werden geplaatst, Van Schilfgaarde interpreteerde de bestelde stoelen echter als 'klokkenstoelen' en situeert vervolgens de nieuwe klokkentoren op de kerk ter hoogte van het genoemde altaar (p. 244). John Thoben neemt deze interpretatie over, maar gaat nog een stapje verder en concludeert uit de reparatie van het dak het sluitstuk van de bouw van de klokkentoren op de kerk (p. 22). Nu is het niet duidelijk waarom er twee stoelen zouden moeten

- worden getimmerd voor drie klokken, maar ook is in de geschiedenis van de Munsterkerk te Emmerik, de St. Martinus, geen enkele aanwijzing te vinden voor een klokkenstoel zoals die door beide genoemde auteurs voor 's-Heerenbergh wordt verondersteld. Zie ook: Helmut Flintrop, *St. Martinus - Emmerich, Vorposten des Hochstiftes Utrecht*, Zutphen, 1992.
- 11 De omschrijving in de rekening luidt: 'Praesst ind heren van Bulheem'.
- 12 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1871a, Kerkmeestersrekening 1495-'96, p. 22. De post is door Van Schilfgaarde in "Het gieten der klokken" niet opgenomen.
- 13 Het gieten van de klokken wordt uitgebreid in de publicaties van John Thoben en Van Schilfgaarde behandeld, reden om hier alleen de belangrijkste aspecten te noemen. Op Paasmaandag 4 april 1496 horen we voor het eerst iets over plannen klokken te laten gieten. Die dag werd in 's-Heerenbergh door de kerkmeesters een collecte gehouden onder de burgers van 's-Heerenbergh om zo de nieuwe klokken te kunnen betalen. Een maand later, op 3 mei sloten de kerkmeesters een overeenkomst met de beroemde Kamper klokkengieter Geert van Wou, nadat de besprekingen met een andere klokkengieter waren mislukt. Na uitgebreide voorbereidingen werden de klokken op dinsdag 21 juni gegoten en de vrijdag daarop gewijd.
- 14 De plaatsnaam 'Doysborch' komt zes keer in de rekening voor. In vijf gevallen is het zeker dat hiermee Doesburg wordt bedoeld. Het gaat daarbij om het halen en weer terugbrengen van het klokkengietersgereedschap van Mr. Geert van Wou, het halen van klokkpijs en het brengen van een brief aan Mr. Geerts knecht. Mr. Geert was gevestigd in Kampen en de meest waarschijnlijk route van Kampen naar 's-Heerenbergh, zeker als het gaat om zware materialen en goederen, is per schip over de IJssel naar Doesburg en vandaar met wagens naar 's-Heerenbergh.
- 15 Dit stuk hout, nu een schoor waarmee in 1821 een van de kapsanten van de kerk werd versterkt om het extra gewicht van de klokken te kunnen dragen, was oorspronkelijk met enige zekerheid ook al een toevoeging aan de bestaande constructie. De kepen van halfhoutse verbindingen maken duidelijk dat het geen onderdeel uitmaakte van de oorspronkelijke opzet.
- 16 Thoben, p. 25. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat de klok van elders kwam en lang na 1543 in de klokkentoren een plaats kreeg.
- 17 Zonder naam, "1399 - 1897, Sint-Pancratiusparochie in 's-Heerenbergh", *Old ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*, Jaargang 14 nr. 38 - augustus 1997, p. 31. De klok verhuisde weer in 1897. Hij werd toen in de dakruiter van de nieuwe Katholieke Kerk gehangen, waaruit hij in de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter werd gestolen, om niet terug te keren.
- 18 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, eerste stuk. Afschrift van de brief van het kerkbestuur aan de magistraat van 's-Heerenbergh van 25 mei 1651 met het verzoek alsnog bij te dragen aan de in 1617 gemaakte reparatiekosten van de klokkentoren.
- 19 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, tweede stuk. Brief van de magistraat van 's-Heerenbergh aan het kerkbestuur.
- 20 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, eerste stuk. De brief maakt melding van het feit dat men de kerkrekeningen 1617 - 1635 heeft bekeken en dat 'daer onder mede 'de rekening ende settinge van den klokketoom wiert gevonden'. Zonder te weten wat er precies in 1617 gebeurde blijft 'settinge' een fascinerend maar niet goed te begrijpen omschrijving.
- 21 Thoben, pp. 39 ev. John Thoben komt overigens tot een geheel andere conclusie. Hij veronderstelt dat als gevolg van de oorlogshandelingen en de beschadigingen aan de kerk er een heel nieuwe klokkentoren moet worden gebouwd en dat de toren dus niet uit 1496 maar uit 1617 dateert (p. 24). Een conclusie die weliswaar consequent is, maar, los van de bouwhistorische onderzoeksresultaten, niet overeenkomstig de feiten die in de bewaard gebleven schriftelijke bronnen worden genoemd. Van Schilfgaarde beperkt

- zich in *Het gieten der klokken* tot de neutrale opmerking dat de klokken in de 17de eeuw waren geplaatst in een afzonderlijke klokkentoren op het kerkhof (p. 245).
- 22 De opgravingsplattegrond van de toren is opgenomen in het al genoemde gele boekje zonder titel. Ter Kuile vermeldt de opgravingen in 1943 (p. 22).
- 23 Thoben, pp. 26 ev.
- 24 Ontleend aan de inleiding van het fotoalbum in bezit van de N.H. Kerk uit 1962.
- 25 In 1821 werd de ingekorte klokkenstoel op de trekbalken boven het schip van de kerk gezet. Hiertoe werden de twee bestaande trekbalken van de kapspanten aangevuld met twee nieuwe, vervaardigd uit de gesloopte stijlen. Elke nieuwe trekbalk werd nog eens verstevigd door twee zware schoren die inmiddels zijn verdwenen. Ongetwijfeld waren deze ook van het hout van de gesloopte stijlen vervaardigd. Op de trekbalken kwamen de nieuwe onderregels van de klokkenstoel te rusten. Deze lopen oost-west en de middelste twee, die veel langer zijn dan de buitenste, lopen in westelijke richting door en zijn opgelegd in de westgevel van de kerk. Ook dit zijn delen van voormalige stijlen. Gerelateerd aan hun vroegere functie is de verdeling als volgt:
Trebalk oost:	Hoekstijl type A
Trebalk west:	Tussenstijl type T
Onderregel 1 ^e van noorden	Middenstijl zijvlak
Onderregel 2 ^e van noorden	Hoekstijl type A
Onderregel 3 ^e van noorden	Hoekstijl type B
Onderregel 4 ^e van noorden	Tussenbalk
- Met de nu verdwenen vier schoren meegerekend zullen in 1821 dus alle acht stijlen, althans gedeeltelijk, zijn hergebruikt.
- 26 De klokkentoren had, net als de klokkenstoel, een min of meer vierkant grondplan. Langs twee tegenover elkaar liggende zijden stonden dus elk vier stijlen. Wij zullen (geheel arbitrair) de zijde met de vier stijlen waarin de tussenstijl en een hoekstijl A zijn opgenomen als voorzijde beschouwen en de andere zijden daarvan afleiden. De reconstructietekening kijkt dus op de hoek van het voorvlak met het rechter zijvlak.
- 27 Zie vorige noot.
- 28 Waarbij de vormgeving van het achtervlak niet definitief kan worden bepaald omdat er twee varianten denkbaar zijn die elkaars spiegelbeeld vormen.
- 29 Als we uitgaan van een onregelmatige vormgeving van de diagonalen dan zouden de onderste en bovenste rij deze in theorie kunnen hebben bezeten. Dit lijkt niet waarschijnlijk.
- 30 De tussenbalk bevond zich direct boven de bovenste horizontale regel. Aangezien de horizontale regels alle vier de stijlen van een vlak met elkaar verbonden en het aannemelijk is dat de tussenbalken van alle vier de torenjukkens op gelijke hoogte lagen, kan worden geconcludeerd dat geen van de vier stijlen hier de aanzet van een diagonaal kan hebben gehad. Nergens troffen we de combinatie van een regel of diagonaal aan met de keep voor een tussenbalk of korbeel, wat natuurlijk ook volstrekt logisch is, dit zou de stijl ter plaatse onaanvaardbaar verzwakken.
- 31 Zie o.a. Gerhard Eitzen, 'Von alten Glockentürmen', *Unsere Heide, Heimatkundliche Blätter*. 1951. En: Ulrich Klages, *Drei bemerkenswerte Glockentürme der Nordheide*.
- 32 Ontleend aan: Konrad Bedal, 'Ländliche Ständerbauten des 15. bis 17. Jahrhunderts', *Holstein und im südlichen Schleswig*, Neumünster 1977.
- 33 H. Janse en L.J. Hart, *Torens, Hoogtepunten in de Lage Landen*, Amsterdam z.j..

Het Rijksmuseum, van romantische illusie tot museum met toekomst*

Wies van Leeuwen

Het Rijksmuseum is kort na de opening in 1885 al een der grote attracties en waarmerken van Amsterdam en dat niet alleen omdat het 'tot de zeer goedkope uitspanningsplaatsen van de hoofdstad behoort, waar men een hele dag mag vertoeven zonder iets te gebruiken'. Het is een gebouw met karakter, al meteen omstreden vanwege de tot in details doorgevoerde decoratie en het nadrukkelijk opvoedend en moralistisch museaal concept. Is het op de drempel van de eenentwintigste eeuw nog steeds geschikt voor zijn functie als nationaal museum, mag het ingrijpend aangepast worden, en zo ja, is het dan nog steeds een monument?

Fotomateriaal van kort na de bouw toont ons een imposante baksteenbouw, stralend van nieuwheid oprijzend aan de overkant van de Singelgracht. Torens, windwijzers en dakkapellen klimmen op tegen de wolkenlucht. Door de oogbaren bezienswaardigheden is het een stad in het klein, alleen al door de vele torens die de bastions van een stevige ommuring lijken te vormen. Natuursteen en baksteen wisselen elkaar af, sculptuur verrijkt de gevels, schilderachtige bekroningen, dakkammen en schoorstenen verzachten het silhouet. Geen onderdeel van het vormenarsenaal van de negentiende eeuw is onbenut gebleven. Verfijning blijkt uit de hoekoplossingen van de torens daar waar het ruwe rustica van de hoekkettingen naar boven toe vlakker wordt en overgaat in kolommetjes, die de overgang naar de leien daken verzachten. Het is een even krachtige als geraffineerde compositie, door Jozef Alberdingk Thijm, kunstkenner en publicist, omschreven als renaissance vormen 'op de gotische constructies gekalkeerd'. Voor de architect Petrus Josephus Hubertus Cuypers was het niets minder dan een proeve van de nieuwe nationale Nederlandse bouwstijl, het 'Oudhollands'. Hij gebruikte het door zijn medestander de kunstambtenaar Victor de Stuers van de sloop geredde huis van Maarten van Rossum te Zaltbommel als inspirerend voorbeeld.

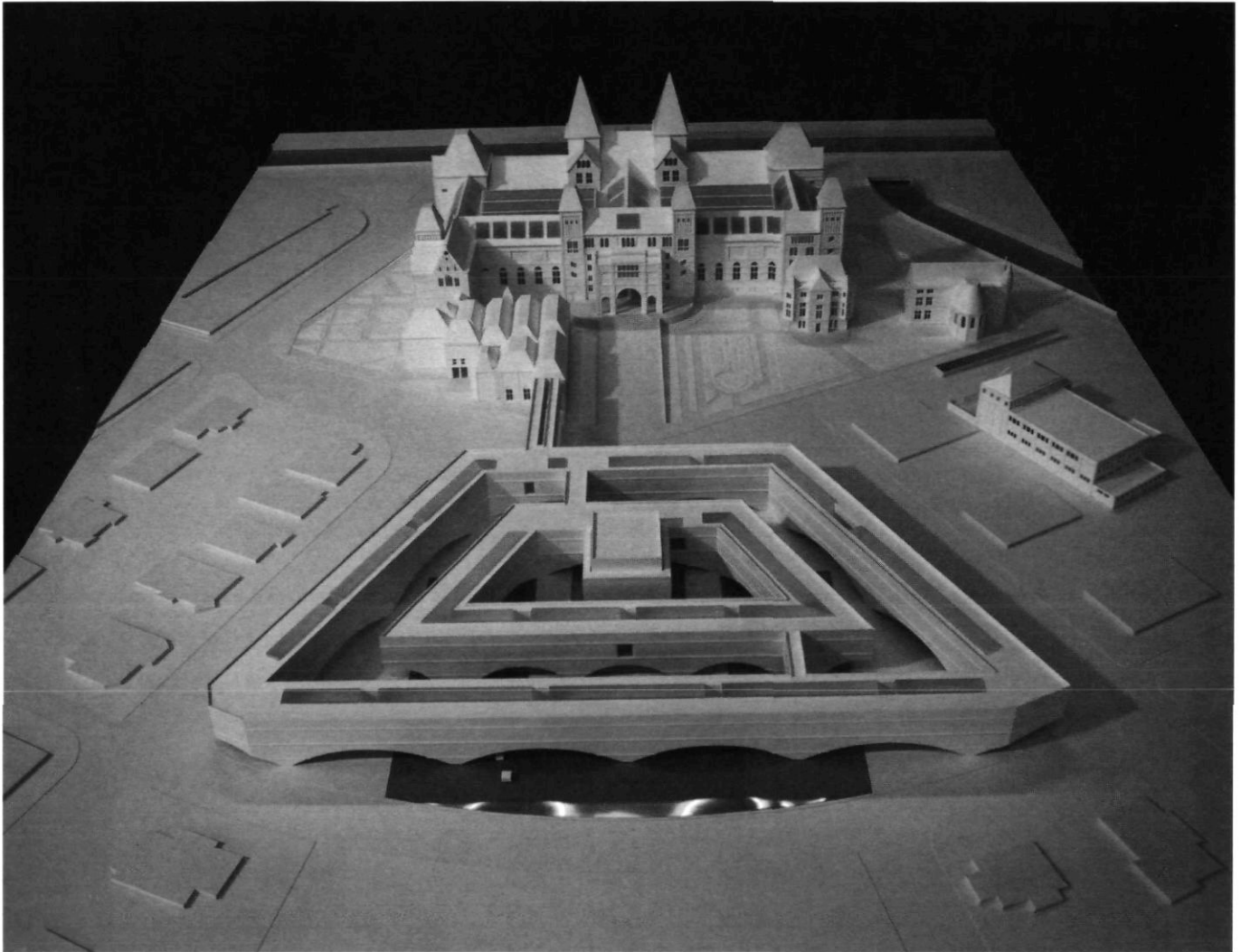
In de schaduw van het museum ontmoet ik de auteurs van het gebouw, het driemanschap De Stuers, Alberdingk Thijm en Cuypers. Ze zitten er nog, geknield, de knieën intussen wat beurs, maar verder precies zoals de satiricus Holswilder ze afbeeldde, kort voor de opening van het 'bisschoppelijk paleis' in 1885. Thijm spreekt me onmiddellijk aan met een stortvloed van woorden. Ik begrijp eruit dat voor hem de kunst nauw verbonden is met de maatschappij: 'Alles behoort

tot het gebied der beeldende kunst wat door mensenhanden geschapen is, met het doel of de uitkomst, daaraan enige eigenschappen van kleurschakering, evenredigheid, welstandigheid in te prenten'. Hij heeft een diep ingewortelde afkeer van musea: zij zijn niet meer dan 'smakeloze pakhuizen, die met de schoonklinkende naam galerijen en kabinetten bestempeld worden'. Kunst moet zich 'onophoudelijk bij het maatschappelijk leven aansluiten' en werkt gunstig op het menselijk gemoed.

Cuypers zwijgt, maar De Stuers reageert onmiddellijk. Er lijkt enige afkeuring in zijn stem door te klinken. Hij werpt tegen dat het museum het enige middel is dat de breuk tussen kunst en maatschappij kan helen. Het is een schatkamer die voorwerpen die hun functie verloren hebben in een nieuwe en zinrijke omgeving onderbrengt. Cuypers heeft niet voor niets een afgietsel van de koorbanken van de Grote Kerk in Dordrecht in de bouwloodsen doen plaatsen. Zo kon hij de werklieden een beeld voorhouden van de kwaliteiten die ze moesten evenaren, ja zelfs overtreffen. De Stuers vervolgt: 'De algemene beschaving en ontwikkeling van het volk ondervindt een gunstige invloed door de beoefening van de schone kunsten'. 'Een grote hefboom tot verspreiding van kunstzin vormen de openbare verzamelingen, die men de laboratoria, de bibliotheken, de arsenalen voor artiesten en kunstindustriëlen mag noemen, en die tevens als krachtige schaven op de ruwe ongepolijste schors van het publiek werken'. Ze vormen de natie en leveren materieel voordeel aan de nijverheid. Ik zwijg en keer me naar het museum toe.

Het onleesbaar labyrint

De wat nagedonkerde maar onaantastbaar lijkende muren van Cuypers omsluiten anno 2001 een labyrint van ruimten waarin de gemiddelde bezoeker zijn weg ook met een plattegrond nauwelijks kan vinden. Het uiterlijk van het gebouw, dat velen voor zich inneemt, anderen afstoot maar niemand onverschillig laat, heeft de relatie met het inwendige op vele plaatsen verloren. Slechts in de voorhal, de Nachtwachtzaal en een tweetal torenzalen zijn sinds de recente ingrepen van de architect Wim Quist en zijn opvolger Hans Ruijssenaars weer de oorspronkelijke indeling en het karakter der ruimten te bespeuren. In veel zalen is niet eens merkbaar of we ons in het oorspronkelijke gebouw bevinden of in een van na 1950 dichtgebouwde binnenhoven. Hier is het een opeenstapeling

Afb. 1. Het plan van Francesco Venezia met museum en schatkamer op het Museumplein (foto Rijksmuseum)

van fragmenten, die de opvattingen van opeenvolgende directeuren en ontwerpers tonen, die elkaars ingrepen zonder remmingen weer ongedaan maakten als dat nodig was.

Balanceren boven verminkte bovenlichten, wandelen in met luchtkanalen dichtgeslibde resten van de oude binnenhoven en dwalen in kelders waar enkele zuilen nog herinneren aan de oude inrichting met de crypten van Deventer, Utrecht en Rolduc. Het is een haast surrealistische ervaring. Een speurtocht die ondubbelzinnig toont hoe er meer dan honderd jaar met het interieur is geworsteld. Deze worsteling is mogelijk geweest omdat het museum een eigenzinnig gebouw is, vormgegeven in de samenspraak van een driemanschap met uitgesproken opvattingen over de rol van de kunst in de samenleving. We mogen het van onszelf niet meer mooi vinden omdat het op een omstrede manier tot stand is gekomen, met ingrijpende afwijkingen van de goedgekeurde plannen. Na meer dan honderd jaar wordt nog plompverloren de sloop voorgesteld, want wat voor sommigen een toonbeeld is van een eng

nationalisme is voor anderen katholieke wansmaak.

Het zijn oordelen die de gebouwen van Cuypers steeds opnieuw hebben opgeroepen. Zij zijn doordeesemd van een symbolentaal die in de bouwtijd voor velen al 'onverstaanbaar' was, maar die steeds is gevoeld als een moralistisch en pedant pleidooi voor verheffing van het volk en verbetering van de wereld. Een pleidooi dat overigens past in de opvattingen van een tijd die meende dat er een objectieve historische waarheid bestond en dat het verleden maakbaar was. Daarmee heeft het museumgebouw de kritiek over zich afgeroepen. De criticus Jan Veth schreef kort na de bouw: 'het blinkt, het schatert als een kermisstuk'. Carel Vosmaer die het Cuypersontwerp van de aanvang af bestreed had het over 'de bontgesmukte woning van een rijk geworden parvenu' waar de schilderijen tot wandversiering waren geworden. Deze tegenstellingen zijn echter impliciet ook een erkenning van kwaliteit, sinds kort op een onverwachte manier bevestigd nu het museum als eerste gebouw van Cuypers in Madurodam prijkt.

Een totaalkunstwerk

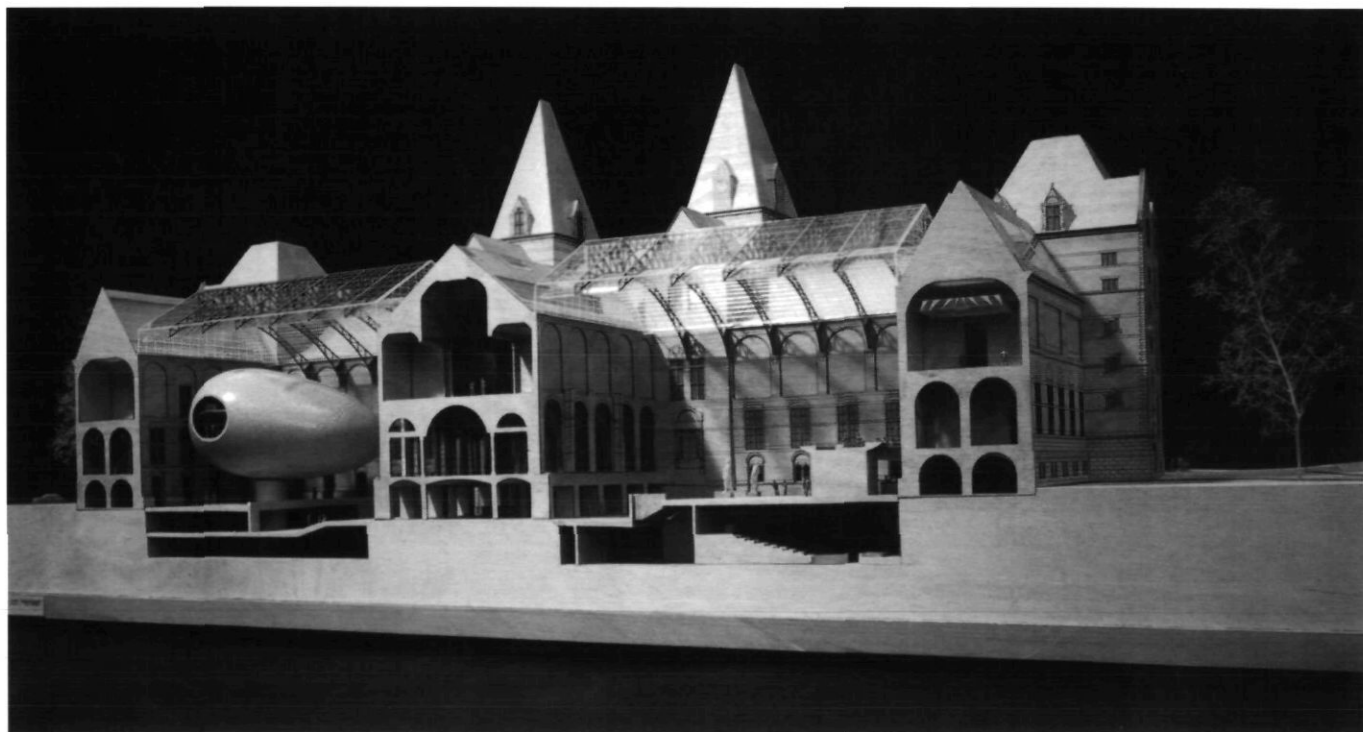
Het zo gemaltraiteerde interieur heeft eens tot in de kleinste details getuigd van het kunnen van de architect, die in lange reeksen tekeningen alles van torenspitsen en luchtkanalen tot schilderijhaken en piëdestals vastlegde. De oudste interieurfoto's kunnen amper een goed beeld geven van dit Gesamtkunstwerk, waar alle kunstvormen in de binnenruimte zijn geïntegreerd. De zalen lijken duister en vol decoraties en onleesbare figuratieve schilderijen. De overdreven weelde van een vervlogen eeuw, een horror vacui die afleidt van de tentoongestelde voorwerpen. Maar laat ons teruggaan tot 1890 en zien dat het anders was dan we denken! De nu zo sombere onderdoorgang is overstroomd van het licht, dat halverwege valt door de deuren van beide binnenhoven. Door de ruiten is een gevarieerde verzameling van gipsafgietsels, kanonnen, trofeeën van roemrijke zeeslagen, wapens en rijtuigen zichtbaar, helder verlicht via de hoge glaskappen.

Door de ingangen in de torens betreden we de middenas van voorhal, eregalerij en Nachtwachtzaal, die door de beschildering van kolommen, muren en gewelven een sacraal karakter heeft. Cuypers' kleuren waren allerminst somber en donker: het zijn heldere tinten van gele oker, rood, blauw, groen en bruin. Ornamentele banden bieden een kader aan schilderijen die verduidelijken dat we een tempel betreden die aan de kunst gewijd is. Voorhal en eregalerij vormen een wandelruimte waar beelden van eigentijdse kunstenaars staan tussen oudere schilderijen. In de zalen rondom de binnenhoven han-

gen schilderijen van de zestiende tot de negentiende eeuw in rijen boven elkaar tegen kleurige muren met lambriseringen. Het ornament is hier meestal beperkt tot de kroonlijsten en de koven rondom de bovenlichten. De zalen beneden hebben beschilderde kolommen en gewelven en ontvangen hun licht door kruisvensters aan beide zijden. Ze zijn ingericht als stijkamers: van de romaanse kerkrimte via de gotiek naar de hervormde kerk van de zeventiende eeuw. Originele voorwerpen en gepolychromeerde afgietsels gaan daarbij in elkaar over. Het gebouw heeft een warme atmosfeer gehad, waarin de kleuren en vormen van de architectuur en de kunstwerken elkaar aanvulden en versterkten.

Binnen de witte muren van Quist verschijnt een kleurig visioen, heel even maar. Het driemanschap schrijft over de glanzende vloeren tussen muren vol weelderige motieven. Cuypers vertelt hoe hij musea elders heeft bezocht om voorbeelden te vinden voor vorm en inrichting van zijn meesterwerk, want zo beschouwt hij het wel. Daarbij wilde hij steeds 'doordringen in de geest der kunst, waaruit die voortreffelijke voortbrengselen van bouw- en beeldhouwkunst in vroegere eeuwen zijn ontstaan, een geest welke dienovereenkomstig nieuwe scheppingen kan doen verrijzen'.

Tijdens zijn reizen door het land heeft hij verwaarloosde kunstschaten gered door ze in het museum op te nemen als navolgenswaardige voorbeelden. Niet voor niets bevatte het museum twee scholen, voor tekenonderwijzers en voor kunstnijverheid.

Afb. 2. Hubert-Jan Henkets voorstel voor de inbouw op de binnenplaatsen (foto Rijksmuseum)

Ik vraag waarom hij die stukken dan uit hun natuurlijke omgeving, de kerken, kloosters en kastelen heeft losgemaakt. Hij werpt tegen dat ze daar vaak geen plaats meer hadden. Het museum is zo ingericht dat ze een nieuwe omgeving hebben gevonden in zalen die in kleur en decoratie zijn aangepast aan de beelden, schilderijen en meubels. De Stuers vult aan dat 'zijn' architect 'bij de keuze der materialen, vormen en decoratieve motieven te rade is gegaan bij hetgeen de Nederlandse kunst in haar schitterendste perioden had voortgebracht, zonder in een slaafse navolging te vervallen en met inachtneming van het logisch beginsel dat bij hem op de voorgrond staat'.

Thijm heeft de teksten en voorstellingen op muren en bogen uitgewerkt, in 'een reeks van personificaties, die als een zinrijk schrift de verpersoonlijking van ideeën, tijdvakken, feiten toelichten'. Daardoor is het gebouw een driedimensionaal historiestuk geworden. Zo is de band tussen kunstwerk en maatschappij hier althans weer voor korte tijd hersteld. De kunstwerken bewerken bij de bezoeker artistieke aandoening, beweging, ontroeren en behagen hem. Later heeft men het museum een echt romantische illusie genoemd, maar het heeft met de middelen van toen de kunst wel midden in het leven willen plaatsen.

De Stuers neemt het laatste woord en verwoordt een educatief ideaal. Wat wij als driemanschap hebben gewild is 'het aankweken in wijde kring van kunstkennis en kunstliefde'. 'Want evenzeer als - zo niet meer dan - taal, godsdienst of zeden, schept de geschiedenis de band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt'.

Zorgvuldige restauratie van kleuren en ruimten

Het Rijksmuseum omvat een belangrijke collectie en is als gebouw tegelijk een der topstukken van deze collectie. Het herbergt deze en vult ze aan. Het gebouw van Cuypers staat hoe dan ook in dialoog met de schilderijen, beelden, prenten en voorwerpen die het omhult. Het geeft ruimte aan de kunstwerken, moet ze in hun wezen laten en tegelijk hun uitdrukking versterken. Tot in de jaren tachtig is het helaas alleen opgevat als een indifferente, beschermende huls: heldere lichte zalen en witte muren alleen gaven alle ruimte aan de expressie van de kunstwerken. Zo hebben ontwerpers als F. Eschauzier en D. Elffers het na 1945 gezien en ingrijpend veranderd.

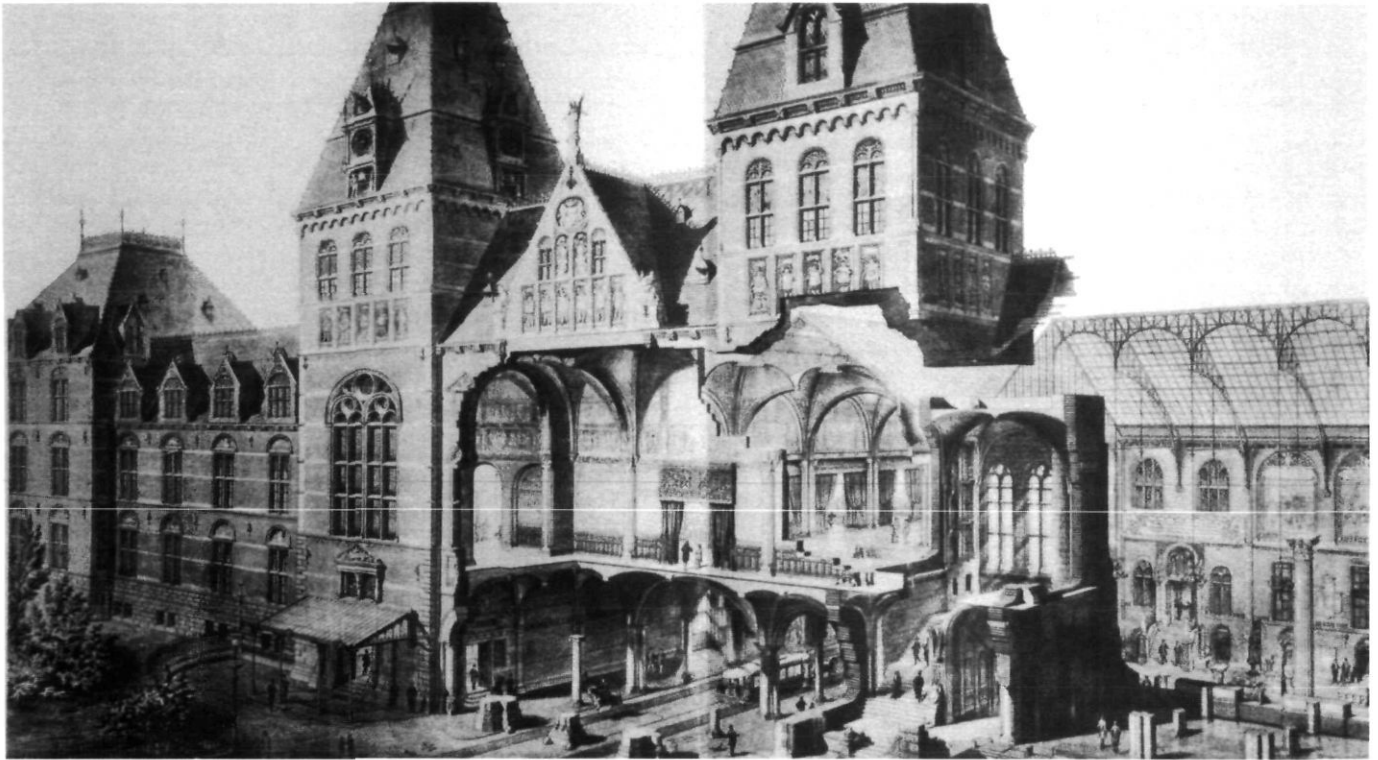
De kracht en actualiteit van het gebouw liggen echter in de taal die het spreekt. Het is opgezet als een 'sprekend' gebouw, dat door stijl en decoratie onze stemming beïnvloedt. Dat geldt ook voor de bezoeker die de door Thijm en De Stuers met zoveel zorg geconcepioneerde voorstellingen niet herkent, laat staan hun hoge morele gedachtegang doorgrondt. Het gebouw beïnvloedt alleen al door de theatrale opeenvolging van trappen, galerijen en zalen, door de contrasten van licht en donker met alle gradaties die daartussen liggen. Vergeet daarbij niet het aspect beweging: de verschuivende perspectieven van kolommen, bogen en gewelven, de ruimtelijkheid die iedereen ervaart tijdens het wandelen. In

die zin is Cuypers' werk even actueel als de museumontwerpen die vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw zijn gerealiseerd. Het getuigt evenzeer van een persoonlijke architecturale taal als het Groninger museum van A. Mendini en het Maastrichtse Bonnefantenmuseum van Aldo Rossi. Het dient als een waardevol topmonument uit de negentiende eeuw gerespecteerd en zorgvuldig gerestaureerd te worden.

Architect W. Quist heeft sinds 1980 aandacht gegeven aan herstel van de ruimtelijke kwaliteiten van Cuypers' ontwerp. Bij zijn aanpak van voorhal en eregalerij verdwenen echter ook de laatste sporen van oude decoraties. Deze ruimten komen in de koele kleurstelling en de details zo langzamerhand wel erg gedateerd over. Zijn meest spannende oplossingen bereikte hij later in de Nachtwachtzaal en in delen van de zuidvleugel. Hier gaan oorspronkelijke kleuren de dialoog aan met eigentijdse oplossingen in loopgangen, wanden en vloeren. Ook in de eregalerij wordt kleur sinds kort weer toegelaten. Deze renovaties hebben de grondslag gelegd voor het werk van H. Ruijssenaars, die vanaf 1995 enkele jaren heeft gewerkt aan plannen voor het terugroepen van ruimten, vormen, kleuren en decoraties die al decennia verloren zijn.

Het gaat in de komende jaren om restauratie in combinatie met herinrichting, waarbij de restauratieve opgave leidend moet zijn. De combinatie van een nieuwe projectarchitect met een restauratiearchitect kan leiden tot briljante resultaten maar ook tot dodelijke tegenstellingen. Betekent restaureren van een jong monument als het Rijksmuseum dat overal minutieus moet worden teruggegrepen op de oorspronkelijke toestand? Omdat het museum een functionerend en zich ontwikkelend instituut is zal dat zeker niet de bedoeling zijn van de museumdirectie. Er zullen steeds keuzes moeten worden gemaakt, maar het gaat daarbij wel om een belangrijk rijksmonument.

Bouwhistorisch en archiefonderzoek is een dwingende noodzaak. Het moet antwoord geven op de vraag hoe gebouw en inrichting er oorspronkelijk uitzagen, hoe ze in de loop der jaren veranderd zijn en wat er per ruimte nog aan oorspronkelijk materiaal beschikbaar is. Zo ontstaat een zorgvuldige documentatie op papier, als werkdocument voor het maken van beredeneerde afwegingen. Daarbij kunnen de keuzes per ruimte uiteenlopen. In sommige gevallen zal men bestaande resten consolideren, in andere gevallen zullen sporen aangevuld en overgeschilderd worden. Soms zullen we verdwenen decoraties reconstrueren in de oorspronkelijke vorm of kiezen voor eigentijdse vormen en kleuren. Zo dienen voorhal, eregalerij en Nachtwachtzaal compromisloos hun oude kwaliteit te herwinnen, door het terugbrengen van de ornamentiek van Cuypers en de schilderijen van Georg Sturm. Hier wordt het museum dan weer het kleur- en vormenrijke Cuyperiaanse totaalwerk dat het tot kort na 1920 was. Daarbij geeft de geschiedenis bijzondere accenten aan het tentoongestelde. Het als museum gerestaureerde provinciehuis van Assen toont aan dat behoud van decoratieve schilderijen een museum kan verrijken. In de grote schilderijzalen kan het restaureren van schilderijen en banden op lijsten en gewelven karakter en warmte terugbrengen. Of de lambrise-

Afb. 3. De befaamde opengewerkte tekening van Cuypers toont hoofdas, onderdoorgang en binnenhoven in de oorspronkelijke toestand (repro)

ringen en wandbekledingen daar ook volledig moeten terugkeren is de vraag, omdat ze de wijze van tentoonstellen wellicht zullen beperken. Dat geldt ook voor de allang ontmantelde en onder witsel verdwenen zalen van het vroegere Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst. Hier kunnen de zalen hersteld worden in hun oude ruimtewerking, waarbij ornamenten en randen als relictten van de bouwgeschiedenis getoond kunnen worden. In sommige zalen zijn ook de lichtkappen, lijsten en koven verloren gegaan. Hier zal gekozen kunnen worden tussen volledige reconstructie of een eigentijdse interpretatie van verdwenen verhoudingen en vormen.

Ook latere wijzigingen maken deel uit van de gelaagdheid van het monument. Dat geldt voor de kabinetten waar nu de afdeling beeldhouwkunst is gevestigd. Deze horen tot de sfeervolste van het gebouw en dienen dat sobere karakter te behouden. Daarbij kunnen de decoraties op bogen en gewelven wel worden gereconstrueerd, maar hun functie moet dan ondergeschikt zijn aan het heldere beeld van Eschauzier en Elffers. Van geval tot geval moet tijdens 'steigerdebatten' met deskundigen beslist worden welk aspect van de geschiedenis getoond moet worden in welgekozen fragmenten. Het in het zicht laten van bouwsporen kan de opstelling aanvullen met de vierde dimensie van de tijd.

Met het herstel van het verleden wordt de ruimtewerking van het gebouw teruggegeven aan de bezoeker en ontstaat weer plaats voor de toekomst. Herstel van Cuypers' 'ruggengraat'

in voorhal, eregalerij en Nachtwachtzaal alleen geeft echter onvoldoende openheid ten behoeve van een steeds veranderend museumconcept. Deze ontstaat mede door het heropenen van de binnenhoven, het terugbrengen van de glaspuien als ingangen in de onderdoorgang en het bevrijden van de muren van het netwerk aan leidingen en kanalen. Daarbij zullen vele beschadigingen ongedaan moeten worden gemaakt en verdwenen lijsten en ornamenten aangevuld worden. Door de heropening van de binnenhoven verdwijnen weliswaar zalen, maar de winst is dat licht en ruimte als kernkwaliteiten van het gebouw terugkeren. Door de glazen kappen worden de binnenplaatsen vervuld van daglicht dat als zijlicht weer zal intreden in de zalen die aan de hoven grenzen.

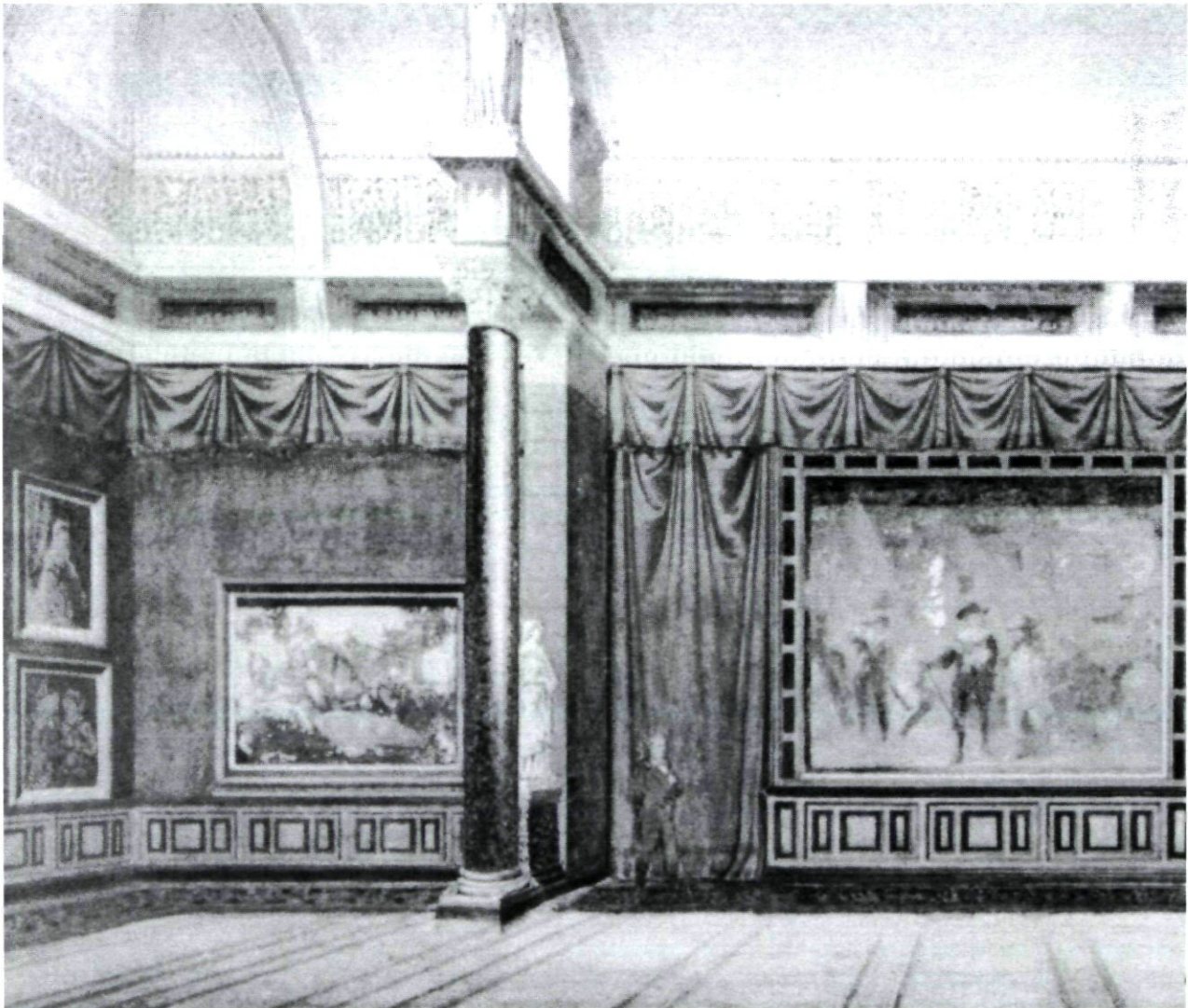
Grote lichte binnenhoven zijn een actueel thema in de monumentenzorg en de museumarchitectuur. Denk maar aan het Prinsenhof te Delft, het onlangs gerenoveerde British Museum in Londen, de hoven van het Parijse Louvre en de al langer bestaande voormalige treinenhal van het Parijse Musée 'd Orsay. De binnenplaatsen van het Rijksmuseum bieden de ruimte voor een nieuwe inrichting, niet alleen op de begane grond, maar ook op kelderniveau. Via een letterlijk drempelloze onderdoorgang betreden de bezoekers voortaan markante inbouwen met nieuwe rondgangen vol contrasten tussen kunstwerken en stijlvormen. De lange reeks verfijnd gedetailleerde tekeningen die Cuypers maakte kunnen hier inspireren tot een zorgvuldig concept met een verfijnde detaillering. Zo ontstaan inbouwen met krachtige vormen, die de tijd kunnen

trotseren en niet al binnen luttele jaren om herziening schreeuwen. Een zelfde aandacht is nodig voor de omgeving van het gebouw. De tuin met de collectie bouwfragmenten is afgestemd op de assen van het gebouw en onderdeel van het museale concept, maar wordt momenteel door de meeste bezoekers genegeerd. Delen van deze tuin kunnen voortreffelijke verblijfsruimten worden, in samenhang met voorzieningen als een terras, een kindermuseum, etc. Tuinaanleg, beelden, directievilla, Tekenschool en Fragmentengebouw zullen door een zorgvuldige bewegwijzering opnieuw een aantrekkelijke rol spelen in de presentatie.

Een eigentijds museumconcept

Een gerestaureerd en heringericht museum moet een sterk

gebouw zijn met een eigen karakter, dat zonder ingrijpende maatregelen aangepast kan worden aan de nieuwe museale opvattingen die elkaar opvolgen als de seizoenen. Restauratie en inrichting staan natuurlijk in nauw verband met de toekomstige museumconcept, maar moeten daar tegelijkertijd nadrukkelijk onafhankelijk van zijn. Het museumgebouw heeft als beschermd monument recht op een zorgvuldige restauratie, gebaseerd op ethisch en esthetisch verantwoorde inzichten. Het gebruik van subtiele en reversibele technieken is uitgangspunt, zeker voor een museum, dat vanuit zijn doelstelling alleen al zorgvuldig met zijn gebouw moet omgaan. Het monument moet vanuit zijn herwonnen sterke identiteit bestand zijn tegen wisselende opvattingen, alleen al om te voorkomen dat voor een ander museumconcept over luttele jaren opnieuw kostbare verbouwingen nodig zijn.

Afb. 4. Verdwenen decoraties van Cuypers in de Nachtwachtzaal (repro)

Afb. 5. Polychrome decoratie van de voorhal in de visie van bureau Van Hoogevest (repro)

De opeenvolging van opvattingen wordt duidelijk als we ons realiseren dat het huidige debat over het scheiden of integreren van de collecties van schilderijen, kunstnijverheid, beeldhouwkunst en de afdeling Nederlandse Geschiedenis niet nieuw is. Al tijdens de museumdiscussie van kort na de Eerste Wereldoorlog speelde de tegenstelling tussen kunst als leermiddel of genotsmiddel. Scheiding van voorwerpen van kunst en van geschiedenis werd voorgesteld, maar daartegenover ook menging van objecten, in een poging historische kennis, inspiratie voor ontwikkeling van het handwerk of esthetisch genot te brengen aan het publiek. Ook voor ons geldt: wat kan een voorwerp van kunst en geschiedenis betekenen en hoe kan het museum die betekenis overgedragen. We maken het er niet gemakkelijker op doordat we ons bekennen tot verschillende uitingen van cultuur: de ene keer bezoeken we een pretpark, de andere keer een museum. We schijnen een steeds kortere spanningsboog te hebben en zappen gemakkelijk van het een naar het ander. We bezoeken de wereld, maar krijgen tegelijk meer aandacht voor onze eigen woonomgeving.

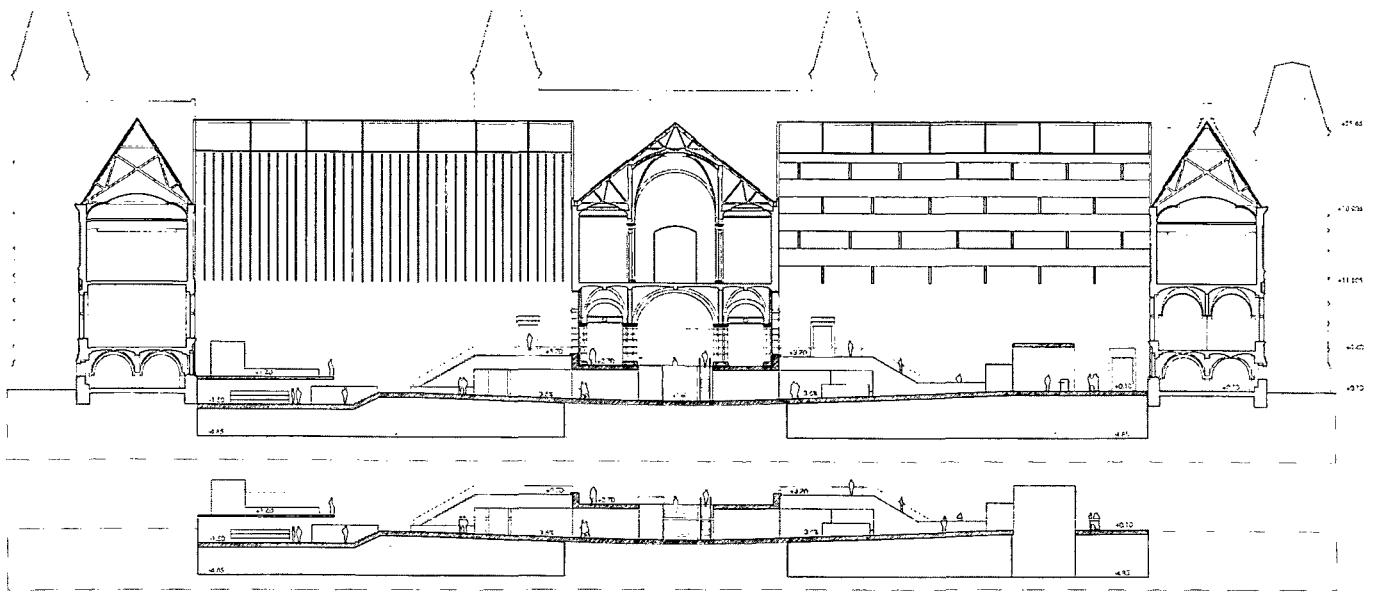
Het Rijksmuseum van de toekomst kan hierop inspelen door zo min mogelijk collecties naar elders te verplaatsen en door kunst en geschiedenis met elkaar te verbinden. De voorwerpen kunnen zo opgesteld worden dat er gemakkelijk dwarsverbanden kunnen worden gelegd. We volgen dan onze eigen verhaallijn en worden onverwacht geraakt door werken die we niet zoeken. Op weg naar de poppenhuizen stuiten op porselein of zilverwerk, zoekend naar Rembrandt geconfronteerd worden met Saenredam of Canaletto. Met nieuwe technieken kunnen we weer spanning oproepen en verrassingen veroorzaken. Door uitgekende theatrale combinaties van dag- en kunstlicht kunnen voorwerpen ontstijgen aan het gebouw of er juist deel van gaan uitmaken. Informatietechnieken maken het binnenkort mogelijk op een onopvallende manier gegevens over de oorspronkelijke functie en de context van objecten op te roepen, zonder dat een wildgroei van borden en afbeeldingen de aandacht afleidt. Mogelijk kunnen we dan al voor het betreden van het gebouw onze eigen verhaallijn opstellen en relaties leggen met objecten van andere musea en monumenten uit stad en land. Geen zalen met gipsafgietels maar virtuele beelden van elders, geen stijlkamers maar verbeeldingen van objecten in hun werkelijke of gedroomde samenhang. Het moet mogelijk zijn objecten in depots te raadplegen of werken 'op bestelling' te laten tonen. Een deel van deze mogelijkheden is al praktisch toepasbaar, maar de historische ervaring bij het waarnemen van het authentieke voorwerp kunnen de nieuwe media niet bieden. De confrontatie met het origineel is de kracht van het museum. De magie van het voorwerp en van het gebouw die prikkelt, boeit en raakt.

Het concept van het driemanschap is in die zin al vooruitstrevend geweest: zij hebben 'verloren' voorwerpen samengebracht in een nieuwe, romantische context. Deze context kunnen we door een goed gebruik van nieuwe media binnenkort zelf oproepen. Het gebouw van Cuypers kan daar evengoed of beter de ruimte voor bieden als een nieuwe schepping.

Een testcase voor zorgvuldigheid

Op 4 april 2001 is de uitslag van de Europese aanbestedingsprocedure voor de keuze van een architect voor de renovatie van het museumgebouw bekend gemaakt. Het Spaanse architectenduo Cruz en Ortiz zal de definitieve plannen gaan maken. De procedure die gevolgd werd bij de planvorming is wel bijzonder. Allereerst omdat er al een goed plan bestaat in de vorm van het Masterplan Ruysenaars, dat onder het motto 'Vooruit naar Cuypers' in 2000 is uitgegeven. Het kan alleen niet uitgevoerd worden omdat de opsteller ervan eind 1999 wegens onverenigbaarheid van karakters als projectarchitect is ontslagen. Vervolgens omdat de meervoudige opdracht al werd uitgeschreven voordat discussie en publiciteit op gang kwamen. Hierdoor zijn de visies van de zeven architecten tot stand gekomen zonder rekening te houden met de resultaten van de openbare debatten, die nagelezen kunnen worden op de website van het museum. Dat is een gemiste kans, maar we mogen hopen dat er in de definitieve plannen wel rekening mee wordt gehouden. Het is overigens jammer dat die debatten niet meer gestructureerd werden. Nu omvatten ze niet alleen afgewogen standpunten maar ook hartstochtelijke uitroepen en meningen met een hoog open deur-gehalte.

De architecten moesten de ruimtelijke structuur van het gebouw herstellen met een eigentijdse uitstraling, de verkeersstructuur en de functies verhelderen en structureren, de oorspronkelijke interieurafwerking voorzover wenselijk terugbrengen en tenslotte een visie ontwikkelen op de tuin en omgeving. Alle architecten betoonden waardering en respect voor het gebouw, maar het geeft te denken dat nieuwe toevoegingen het minutieus herwaarderden van het oude vrijwel overal domineren. Die nieuwe toevoegingen kunnen meeslepend zijn: F. Venezia annexeert het Museumplein voor een intrigerende schatkamer, H.-J. Henket plaatst de Aziatische collectie in een eivormige inbouw, Cruz en Ortiz scheppen er een ondergronds paviljoen voor. Aandacht voor het terugbrengen van verdwenen kwaliteiten is er minder: alleen Henket maakt een analyse van de interieurdecoraties en A. Kneppers geeft in de oude zalen de decoratieve lijnen en patronen van Cuypers deels weer. Cruz en Ortiz willen ze in verzwakte, 'fletse' vorm terugbrengen, een opvatting die zeer te denken geeft en zeker geen restauratie te noemen is: technisch, ethisch en esthetisch discutabel. Het is niet voorstelbaar dat zo een sprekend en waardevol interieur kan ontstaan, dat recht doet aan de geschiedenis van het gebouw. Verder gaan alle architecten ver de grond in. Bij het aanbrengen van een nieuwe ingangsroute hebben zij zich zonder twijfel laten inspireren door het illustere voorbeeld van het Parijse Louvre, maar het is nog maar de vraag in hoeverre dit realiseerbaar is zonder de stabiliteit van het bestaande gebouw in gevaar te brengen. Het masterplan van Ruysenaars die het gebouw al jaren kent is om die reden aanmerkelijk minder diepgravend. De oplossing waarbij Cruz en Ortiz de bezoekers via een roltrap in de onderdoorgang het museum laten betreden is intelligent en spaart de openheid van deze ruimte, maar is alleen realiseerbaar met zware ingrepen in de bestaande fundering.

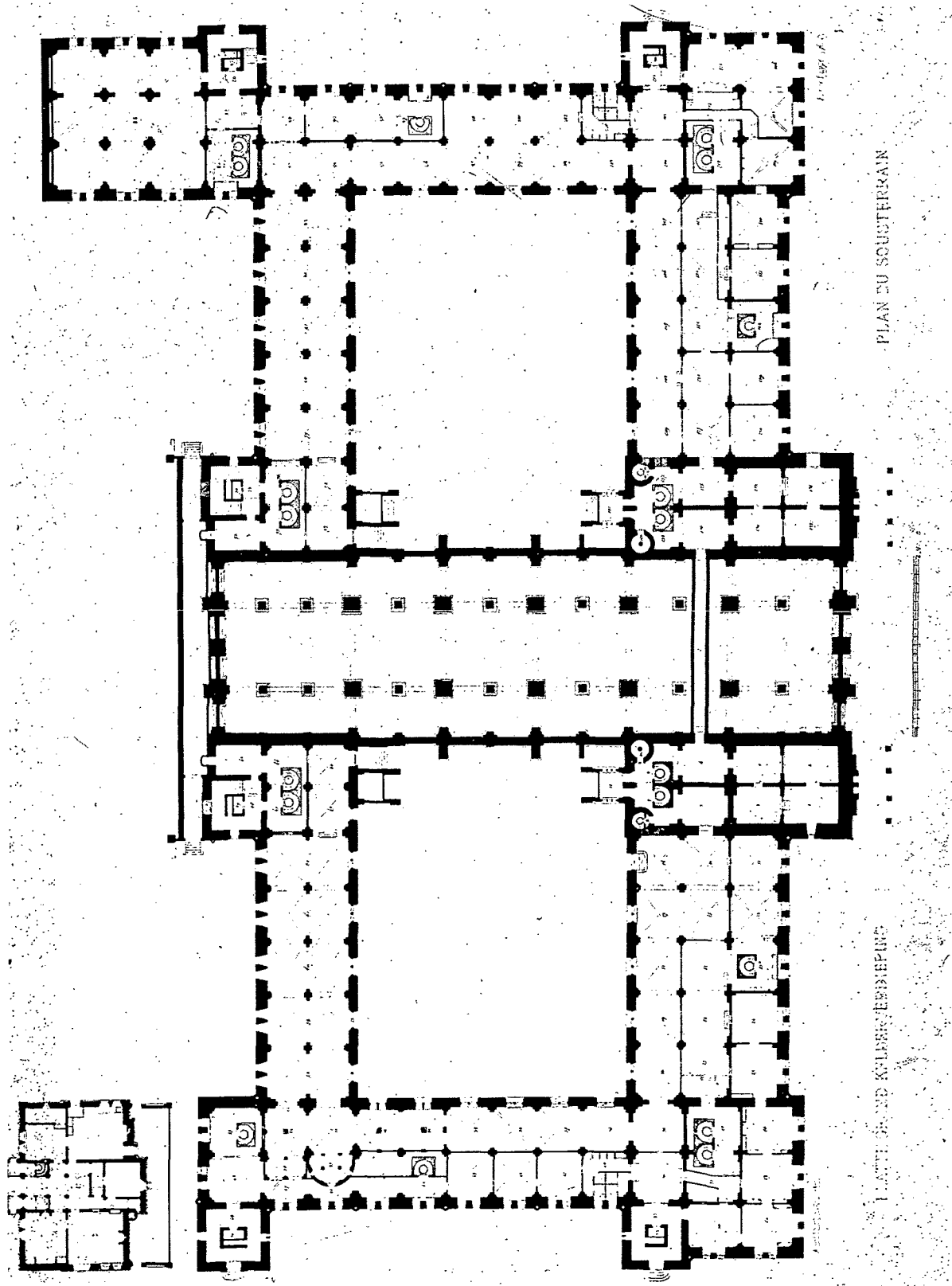
Afb. 6. Doorsnede van het museumgebouw volgens de plannen van Cruz en Ortiz (foto Rijksmuseum)

Het Spaanse bureau wordt in de restauratieve opgave gesteund door Van Hoogevest architecten uit Amersfoort. Dit bureau, dat een grote technische deskundigheid heeft, kan deze gelegenheid aangrijpen om zich te rehabiliteren voor de desastreuze wijze waarop het jaren geleden de Cuypersuitmontering van de Maastrichtse Servaaskerk heeft weggerestaureerd. De manier waarop het de oud-katholieke kathedraal en de Schiedamse Lidwinakerk restaureerde wijst inderdaad op toegenomen respect voor de negentiende eeuw. De brochure *Het nieuwe Rijksmuseum. Restauratievisie* die het bureau in april 2001 uitbracht wijst op de betekenis van archiefonderzoek en bouwhistorisch onderzoek voor de planvorming. Men spreekt over deelreconstructies van oude kleurstellingen, bijvoorbeeld in de eregalerij. Daar kunnen steunkleuren uit Cuypers' palet voor architectonische elementen en wanden gebruikt worden om de eenheid van de ruimte terug te brengen. De visie laat ook ruimte voor het integraal reconstrueren van een aantal zalen. De afgebeelde vrije reconstructie van de oorspronkelijke uitmontering van de voorhal wijkt echter sterk af van de oorspronkelijke situatie. Het bureau meent dat de manier van restaureren ambachtelijk moet zijn en geen gebruik moet maken van computergestuurde programma's. Technische installaties kunnen in de oorspronkelijke leidingkanalen van Cuypers aangebracht worden. Of de aanknopingspunten in de restauratievisie echter ook werkelijkheid zullen worden zal sterk afhangen van de wisselwerking tussen de rollen van het dienende bureau en de bepalende partners, het duo Cruz en Ortiz en de directie van het museum.

Dat de definitieve plannen nu pas worden gemaakt kan gunstig zijn, maar de stilte duurt wel erg lang. Die plannen moe-

ten niet solitair en binnenskamers maar in alle openheid ontstaan, in samenspraak met deskundigen en liefhebbers van het gebouw. Het lijkt zinvol om in de periode van stilte en tijdens de uitvoering de mening te peilen van zorgvuldig gekozen deskundigen over thema's als het museumconcept, het verzamelbeleid, de omgang met Cuypers' decoraties, maar ook de aard en de reversibiliteit van de ingrepen en de relatie tussen oud en nieuw. Daarbij dienen adviesinstanties als de Rijksgebouwendienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Raad voor de Cultuur en het Amsterdamse Bureau Monumentenzorg betrokken te worden. Het Rijksmuseum staat als een der negen 'grand projets' van de architectuurnota van staatssecretaris Van der Ploeg niet voor niets in het brandpunt van de belangstelling. Het is een testcase voor zorgvuldigheid in de omgang met een gemutileerd topmonument van de negentiende eeuw. Als Cruz en Ortiz inventieve oplossingen kunnen combineren met het respect van Henket en de zorgvuldigheid van Ruysenaars, is er een kans dat het Rijksmuseum het oorspronkelijke karakter herwint, zodat het inwendige weer in overeenstemming zal zijn met het sterke uitwendige beeld.

- Dit artikel is de bewerkte en aangevulde versie van een bijdrage aan de in beperkte oplage verschenen essaybundel *Het Nieuwe Rijksmuseum*. Deze bundel waaraan ook A. van der Woud, T. Schreurs, H. Hofland, M. Mathijssen, K. Traidia en W. Nerdinger meewerkten is uitgegeven door Rijksgebouwendienst, Ministerie van OC en W en het Rijksmuseum als inspiratiebron voor de architecten die deelnamen aan de aanbestedingsprocedure.

Plattegrond van het souterrain Rijksmuseum Amsterdam door P.J.H. Cuypers

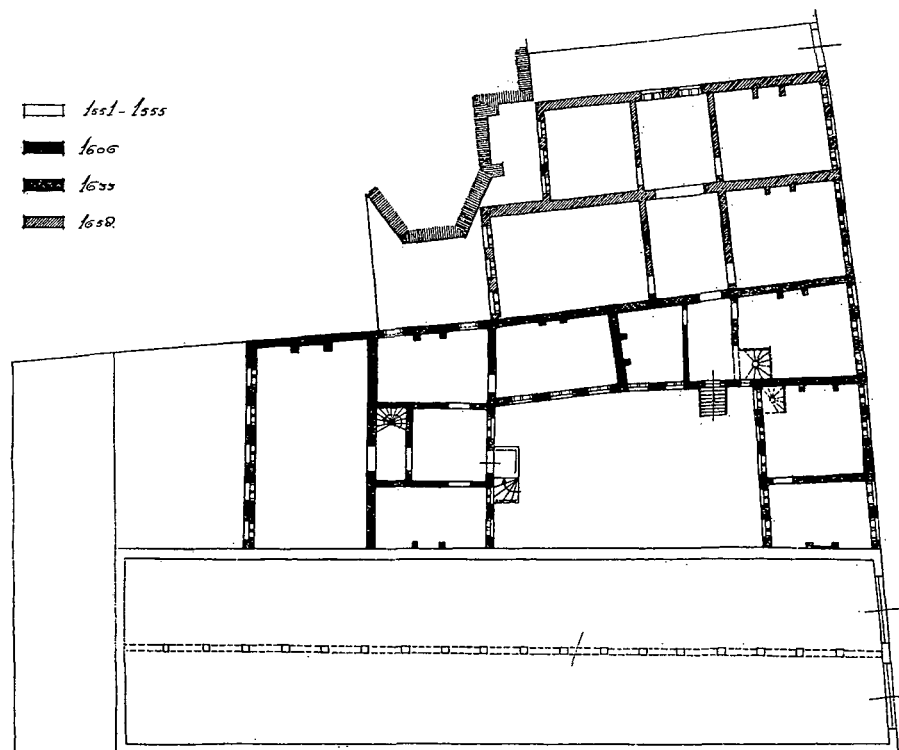
De plaats van de zaal in het Oost-Indisch Huis te Amsterdam

R. Meischke en H.J. Zantkuijl

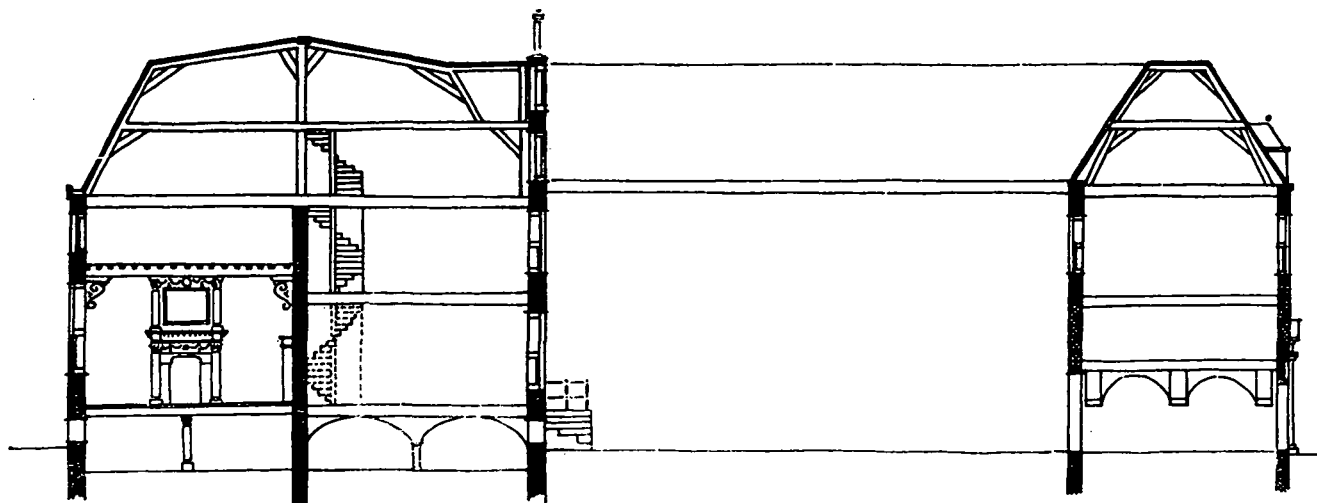
In de beschouwing over het interieur van het Oost-Indisch huis te Amsterdam van E.H. Mattie en C. van Soestbergen in *Bulletin KNOB nummer 3* staat de plaats van de zaal centraal. Lang geleden stuitte Henk Zantkuijl en ik op hetzelfde probleem.¹ We twijfelden er geen moment aan waar de zaal had gelegen, namelijk in de achterste beuk van het hoofdgebouw uit 1606. Maar toen de zaalwand, die bekend was van de tekening van Simon Fokke daar werd ingetekend bleek hij te hoog voor de begane grond van het gebouw (afb 1. *Bulletin 2001*, 93). Aangezien de vloer boven de begane grond vernieuwd was veronderstelden wij in jeugdige overmoed dat de zaal vroeger wel hoger zou zijn geweest. Er zijn nadien geen aanwijzingen voor den dag gekomen waaruit bleek dat deze veronderstelling juist was. Gelukkig heeft men bij de reconstructie aan deze voorbarige gedachte geen aandacht geschonken.² Wel bleek weer eens dat topografische teke-

naars van vroeger de hoogte van de afgebeelde objecten vaak overdreven.

Het probleem van de zaal sloop tersluiks de literatuur binnen, door een losse opmerking van J.C. van Overvoorde in zijn bijdrage in het *Bulletin NOB* van 1928 over dit gebouw. Deze geziene archivaris was een van de grondleggers van de Monumentenzorg. Zijn artikel steunde op archiefonderzoek en bevatte tevens een uitvoerige beschrijving van de gevels. Deze vroeg-17de-eeuwse architectuur had zijn grote liefde. Inwendig echter bezat het gebouw in zijn ogen niets van betekenis en voor de ruimtelijke structuur van kale, verknoei-de vertrekken had toen nog niemand oog. Uit niets blijkt dat Van Overvoorde zich realiseerde dat hij met een tweebeukig gebouw te maken had zodat een zaal, die kennelijk niet beneden voor lag, ook nog ergens anders kon liggen dan op de verdieping.

Afb. 1. Plattegrond van het complex na de uitbreiding in 1658. Rechts de Hoogstraat, onder de Kloveniersburgwal met het Bushuis uit 1555 (ongearceerd). Daarboven, links het oudste gebouw uit 1606, met de zaal en rechts de voorvleugel aan de binnenplaats (*Bulletin KNOB 1958*, 203).

Afb.2. Doorsnede over het hoofdgebouw en de vleugel aan de straat. Links de te hoog getekende zaal (Idem, 207).

Vaak worden onbewuste passages, waarbij de auteur even niet oplet, later het meest aangehaald. In het bovengenoemde, recente artikel over het O.I. huis wordt Van Overvoorde's misgreep weer een nieuw en krachtig leven ingeblazen. De schrijvers van het recente artikel achten een zaal op de verdieping het meest waarschijnlijk.

Zij menen dit te kunnen staven door het ontbreken van een schoorsteen op de gravure van Van Meurs van kort voor 1663. Daar ontbreken de schoorstenen aan de rechterzijde van het gebouw, op de plaats waar het rookkanaal van de grote zaal uit de kap had moeten komen (afb. *Bulletin KNOB* 2001, 96 en 97). Maar indien de zaal niet daar had gezeten moet op die plaats een ander vertrek met schouw zijn geweest. Echter, aan de rand van de voorstelling lijkt de prent minder gedetailleerd. Bovendien zijn daar nog enkele onwaarschijnlijke schoorstenen te vinden, zoals links aan de eindgevel van het Bushuis en rechts bij de hoek van het pakhuiscomplex van 1658.

Maar ook wanneer het onwaarschijnlijke geval zich toch had voorgedaan dat een dwarsgeplaatst bouwwerk maar aan één zijkant rookkanalen zou hebben gehad, kan de zaal nog beneden achter hebben gelegen. De schouw moet dan aan de andere korte zijde hebben gezeten, onder de enig rokende schoorsteen op de prent.

Het staat vast dat de zaal in 1660 werd opgeknapt door bijtrekking van twee vertrekken die er vroeger van af waren genomen. Bij deze modernisering kan de stookplaats van de ene zijde naar de andere zijn verplaatst. De auteurs van het recente artikel hebben gelijk dat de schouw op de tekening van Fokke eerder van ±1660 dateert dan van ±1635 zoals wij vermoedden.

Een afdoend argument tegen een bovenzaal is de geringere hoogte van de verdieping en de zware, enigszins slordige, grenenhouten balklaag daarboven.³ De schrijvers van het

recente artikel ontteden zich van dit tegenargument met de suggestie dat die balken wel later zouden zijn vernieuwd. Er is niets dat daar op wijst en bovendien schieten zij er niets mee op. De bestaande, oorspronkelijke kap uit 1606 is opgebouwd uit jukken op ongeveer een meter afstand. Elk van deze jukken staat op een balk en moet altijd op een balk hebben gestaan. Er kan boven de verdieping dan ook nooit een balklaag van moer- en kinderbinten zijn geweest.

Het komt te Amsterdam veel voor dat de balkagen boven de hoofdverdieping in eikenhout, als moer- en kinderbinten werden uitgevoerd en de hogere in grenenhout als gewone enkelvoudige balklagen. De door Fokke afgebeelde zaal kan dus nooit op de verdieping hebben gelegen.

In een vroeg zeventiende eeuws gebouw is 'de' zaal geen willekeurige vergaderkamer die zich op verschillende plaatsen zou kunnen bevinden maar het hoogtepunt van de representatieve binnenruimten. Bij de weinige grote woonhuizen in Amsterdam uit deze periode die wijk kennen bestonden de 'officiële' ruimten uit een voorhuis met twee zijkamers en de grote zaal er direct achter. De indeling van het Oost-Indisch huis sluit daar precies bij aan.

De nu gereconstrueerde zaal ligt dan ook op de juiste plaats en toont de situatie waarin hij in 1660 werd gebracht.

Noten

1. R. Meischke, 'Het Oost-Indisch Huis te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 1958, 197. Tekeningen van H.J. Zantkuijl.
2. De huidige hoogte van de zaal is iets minder dan de oorspronkelijke aangezien de nieuwe moer- en kinderbinten onder de aanwezige betonvloer zijn gelegd. Deze laatste zal in de plaats van de oude vloer zijn gekomen.
3. R.Meischke, o.c., (noot 1) kol 208; H. Janse. *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, (1989), p. 259.

Repliek

Erik Mattie

In regel 5 van de reactie staat te lezen dat Meischke en Zantkuyl lang geleden geen enkele twijfel kenden over de ligging van de zaal. Dat is prettig, maar dergelijke gevoelens zijn niet wetenschappelijk. Over het intekenen van de prent in de zaal en de correctheid van topografische tekenaars hieronder meer. Hier volstaat de opmerking dat Meischke en Zantkuyl geen twijfel kenden, maar dat de eerste poging de op niets gefundeerde these te onderbouwen, door middel van een bekende interieurtekening, jammerlijk mislukte. Dat dit geen stof gaf tot heroverweging van de these, maar dat gesteld wordt dat het de tekening is die niet klopt, geeft te denken.

De suggestie in de reactie dat wij ons verlaten op een misgreep van Overvoorde (niet Van Overvoorde zoals in de reactie consequent wordt volgehouden) moet weerlegd worden. Zeker, wij citeren Overvoorde, maar doen dat juist omdat Meischke en indirect Zantkuyl in hun beschrijvingen van de zaal Overvoorde aanhalen.¹ Het enige dat wij zeggen is dat bij Overvoorde nergens te lezen is dat de zaal zich op de begane grond bevindt. Met andere woorden hij wordt onjuist geciteerd. Het is dus nogal wezenloos op deze manier een bron in twijfel te trekken, ook omdat in ons artikel de bewering van Overvoorde als argument an sich niet zwaar weegt. Dat de gelauwerde Overvoorde overigens niet in de gaten had dat het een tweebeukig gebouw betrof en dat hij uitvoerig schreef over een gebouw, waar hij nooit binnen zou zijn geweest is uiteraard best mogelijk, maar behoeft nadere toelichting. Een enkele opmerking van Overvoorde biedt immers ook voor een andere interpretatie ruimte.²

Ons sterkste argument, menen wij, is de plaatsing van de schoorstenen op de prent van Van Meurs. De reactie is in meer dan één opzicht opmerkelijk. Enerzijds wordt (alweer) de bron verdacht gemaakt, anderzijds worden onbewezen vermoedens geuit om de plaats van de zaal op de begane grond achter toch in overeenstemming te krijgen met de plaats van de schoorstenen.

Verder in van de reactie staat te lezen: “Maar indien de zaal daar [begane grond achter, EM/CS] niet had gezeten moet op die plaats een ander vertrek met schouw zijn geweest”. Kortom, er is geen schoorsteen te zien maar er moet en zal een schouw hebben gezeten? De voorstelling lijkt ons aan de rand *niet* minder gedetailleerd, zoals een zin verder te lezen valt. De achterzijde van de achterste topgevel is keurig ingetekend en ook andere bouwkundige details zijn precies weergegeven. Ook het plaatsen van de schoorstenen aan de buitenwand van de oudste gebouwen lijkt een bewuste keuze. Wij zien

ook niet de onwaarschijnlijkheid in van de overige schoorstenen.

Het Oost Indisch Huis is niet een woonhuis, volgens een vast stramien opgebouwd uit een voor- en achterhuis, maar een complex van diverse ruimtes en functies, in diverse periodes tot stand gekomen. Dat wil niet zeggen dat de prent correct is, maar het is nogal kort door de bocht zonder deugdelijke argumenten deze prent te desavoueren. Juist de onwaarschijnlijkheid van de plaatsing van de schoorstenen maakt de prent betrouwbaar. Als Van Meurs al details aanvult, dan toch zeker niet op een onwaarschijnlijke plaats?

Dan: “Maar ook wanneer het onwaarschijnlijke geval zich toch had voorgedaan dat een dwarsgeplaatst bouwwerk maar aan één zijkant rookkanalen zou hebben gehad, kan de zaal nog beneden achter hebben gezeten, onder de enig rokende schoorsteen op de prent.” Hoezo onwaarschijnlijk? Hier lijkt het alsof het pleit al beslecht is en dat terwijl we nog steeds geen gedegen overzicht hebben van de verdeling van alle ruimtes. Sommige functies, zoals opslag, behoeven geen verwarming, dus ook geen schoorsteen. Het oude bushuis heeft één schoorsteen, “ons” gebouw twee schoorstenen naast elkaar en de dwarsvleugel heeft er zelfs vier. Misschien bevonden zich in de dwarsvleugels wel de kantoortjes van de rekenaars, stilzittende klerken, en werd er in andere ruimtes meer handmatige arbeid verricht. Ook hier weer pleit de asymmetrische, “onwaarschijnlijke” plaats van de schoorstenen op een zekere mate van nauwkeurigheid van de prent van Van Meurs.

Uit dezelfde regel valt te destilleren dat zelfs in het onwaarschijnlijke geval dat wij gelijk hebben wat de schoorsteen betreft, we toch ongelijk hebben wat betreft de plaatsing van de zaal. De schouw is dan eenvoudigweg verplaatst met de verbouwing van 1660. Deze optie hebben wij ook overwogen, maar achtten wij onwaarschijnlijk. Niet alleen omdat Overvoorde in zijn beschrijvingen van de verbouwing er niets over zegt. Vooral omdat op de eerdere en latere prenten van Visscher (1625) en Schouten (1770) de schoorstenen zich nog gewoon op de oude plaats bevinden. Natuurlijk kunnen schouwen zijn bijgebouwd in plaats van vervangen, maar dat zou juist duiden op splitsing van vertrekken, niet op het ongedaan maken van een splitsing. En juist die ongedaanmaking in 1660 is in de Resolutieën beschreven.

Kortom het vermoeden van een verplaatsing is niet onderbouwd, is onlogisch en lijkt als een *deus ex machina* bijgehaald om de eigen theorie te bevestigen.

Ernstiger is het te stellen dat de schouw in het genoemde “onwaarschijnlijke” geval, zich recht onder de rokende schoorsteen bevindt, maar wel natuurlijk in de zaal achter. Maar de vensters bevinden zich links op de tekening, dus dat kan helemaal niet.

Een serieuzer, doch niet *afdoend* argument tegen de bovenzaal is de afwezigheid van kinderbalken op de verdieping. De geringere hoogte van de bovenzaal is geen afdoend argument, omdat de tekening van Fokke, gerelateerd aan de afmetingen van het bekende schilderstuk, de vensters, de stadhoudersstoel en de proporties van de schouw zich juist heel goed laat intekenen op de bovenzaal, beter in ieder geval dan in de benedenzaal. Dit hebben wij ook in ons artikel vermeld, maar hier wordt in de reactie niet op ingegaan. Het is opmerkelijk dat Meischke en Zantkuyl in 1958 de tekening alleen in de benedenzaal hebben ingetekend en toen dat niet paste het er maar bij hebben laten zitten, met als conclusie dat de tekening topografisch incorrect was. Maar de tekening past prima in de bovenzaal. De gesuggereerde grote hoogte in de prent is een perspectivische vertekening en niet een incorrectheid van de topografische tekenaar.³ Ondergetekende heeft aan den lijve ondervonden dat bij het fotograferen van dergelijke ruimtes een huis-, tuin- en keukenlens niet volstaat.

Kortom, ook deze derde bron wordt verdacht gemaakt. Maar als alle bronnen verdacht zijn, geen bouwhistorische sporen duidelijk bewijs leveren, hoe is dan zo zeker de plaats van de zaal te bepalen?

Maar inderdaad hebben wij geen *sluitende* verklaring voor de afwezigheid van de bewerkte consoles. Het zou al te makkelijk zijn ons er van af te maken met de opmerking dat de prent niet klopt op dit punt, dat de kap waarschijnlijk is opgevijseld of dat anderszins een bouwkundige truc is toegepast om de balken aan te vullen en de consoles te vervangen. Het is juist deze stelligheid en deze manier van omgaan met bronnen, aangevuld met giswerk, die wij wilden vermijden. Hier dus geen *deus ex machina*, helaas. Maar dat het onmogelijk zou zijn de balklaag te vervangen is ons echter te sterk uitgedrukt. In ieder geval is duidelijk zichtbaar dat de constructie uit twee soorten balken bestaat. De oude balken zijn doorgebogen, de nieuwe zijn recht. De veronderstelling dat hier iets is gebeurd is dus helemaal niet zo gek. Bovendien hebben wij sterke twijfels over de vermeende authenticiteit van de kap (1606?), vanwege de onregelmatigheden in de constructie. Dat de jukken op een meter afstand van elkaar staan, zoals gesteld, wordt bij een vluchtige opmeting gelogenstraft. Afstanden van 105, 125 en 145 centimeter wisselen elkaar onregelmatig af. Aan de achterzijde lijken de jukken op meer regelmatige afstand van elkaar te staan. Wat verder opvalt is dat de dikte van de benen van de jukken ook onregelmatig is en bijna nergens correspondeert met de dikte van de onderliggende moerbalken.

Een moer- en kinderbalkenconstructie is in onze ogen wel degelijk mogelijk geweest, met de kinderbalken opgelegd. Overigens zijn bij deze constructie met tussenbalken, kinder-

balken niet echt nodig. Ook hier is de stelling dat de door Fokke afgebeelde zaal *daarom* nooit op de verdieping kan hebben gelegen suggestief en niet gedragen door de feiten.

De laatste alinea gaat blijkbaar over de plaats van de zaal in het Amsterdamse woonhuis. Maar het gaat hier niet om een woonhuis. Dat de indeling van het Oost Indisch Huis in de perceptie van Zantkuyl en Meischke bij de indeling van een woonhuis aansluit zal wel, maar is niet relevant.⁴ De laatste zin, een *quod erat demonstrandum*, komt dan ook volledig uit de lucht vallen.

Nogmaals, alles is mogelijk, maar bewezen is er niets. Meischke en Zantkuyl hebben geen twijfels over de lokatie en passen de argumentatie daarbij selectief aan. Daarbij worden niet-relevante argumenten gehanteerd (Overvoordes ignorantie en de plaats van de zaal in het woonhuis) die geen bijdrage leveren aan de discussie. Ook de herhaalde bewering dat er geen twijfel bestaat over het eigen gelijk is in onze ogen geen argument, maar een bijdrage aan het opgetrokken rookgordijn van invalide beweringen. De aanval op de bronnen Fokke, Van Meurs en Overvoorde berust op een onbewezen these. Als de zaal beneden achter ligt -en dat is nu eenmaal zo- kunnen de bronnen niet kloppen. Deugdelijke argumenten worden niet aangevoerd. Wij constateren dat de reactie suggestief en helaas ook nogal haastig is opgesteld. Wij hadden en hebben wel twijfels en daarom hebben wij geprobeerd alle argumenten zo objectief mogelijk te wegen. De laatste zin van ons artikel, dat meer onderzoek nodig is, blijft daarom onverkort van kracht (al was het maar omdat bij ons laatste bezoek is gebleken is dat de vernieling van het gebouw in alle hevigheid wordt voortgezet).

Noten

- 1 Meischkes artikel in het Bulletin van de KNOB uit 1958 beschrijft de zaal, noemt als lokatie de ruimte *beneden achter* terwijl de noot verwijst naar Overvoorde p. 30, waar inderdaad een deel van het citaat vandaan komt. Maar *niet* de lokatie van de zaal. Overvoorde noemt expliciet, al dan niet terecht, de zaal *boven voor* in dezelfde alinea als waar naar verwezen wordt. Deze wijze van citeren is wetenschappelijk onnauwkeurig.
- 2 Overvoorde, p. 28: [...] in den midden of zuidelijken vleugel vindt men nog een paar eenvoudige Lod. XVI schoorsteenmantels [...]. Hoe weet hij dat: gezien of gelezen, en waar dan gelezen? En op pp. 34 “In 1830 is deze (de zaal, EM/CS) in twee delen gesplitst”. Dan zou je zeggen dat deze plattegrondtekening bij de auteur bekend was? Immers, in Overvoordes tijd was de situatie, na de verbouwing van C.H. Peters, weer anders.
- 3 Zonder al te diep op de schilderkunst in te willen gaan, volstaat de opmerking dat de camera obscura en het gebruik van diverse lenzen al vanaf de zestiende eeuw werden aangewend in de weergave van moeilijke perspectieven.
- 4 Juist bij bouwwerken met een bestuurlijke of anderszins representatieve functie heeft de grote zaal vaak uitzicht over de binnenplaats.

PUBLICATIES

De BONAS Boekenreeks

Graag vestigen wij uw aandacht op de BONAS Boekenreeks, verzorgd door de bij het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam ondergebrachte Stichting BONAS (Bibliografiën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen). Voorzitter van de stichting is RDMZ-directeur prof. drs. A.L.L.M. Asselbergs. Omdat men er enkele jaren geleden van doordrongen raakte, dat afgezien van enkele beroemde architecten als Berlage, Dudok en Oud, van veel architecten geen actueel overzicht van hun oeuvre voorhanden was, ging de Stichting BONAS zich beijveren om de BONAS Boekenreeks te publiceren, waarin het werk van Nederlandse architecten uit de periode 1790 tot heden wordt gepresenteerd.

De publicaties bevatten een biografie van de behandelde architect met aandacht voor zijn opleiding, opvattingen over architectuur, eventuele samenwerkingsverbanden en de aard van het oeuvre. Dan volgt een chronologische oeuvrelijst. Van elk werk worden de relevante gegevens vermeld zoals ontwerpjaar, opdrachtgever en locatie. Vermeld wordt of het werk tot uitvoering is gekomen, of het nog bestaat dan wel verloren is gegaan en in hoeverre het is aangepast c.q. gewijzigd. Van veel gebouwen is een foto of tekening opgenomen. Een bibliografie, archiefverwijzingen en een register completeren de uitgaven. Inmiddels zagen publicaties, gewijd aan M. Brinkman (1873-1925), H. Evers (1855-1929), J.H.W. Leliman (1878-1921), J.J. (1854-1913), M.A. (1879-1963) en J. (1885-1962) van Nieukerken, M.P.J.H. Klijnen (1887-1973), J.M. Groenewegen (1888-1960), J. Otten Husly (1738-1796), L.P. Roodbaard (1782-1851), J.C. van Epen (1880-1960), A.L. (1835-1901), J.G. (1866-1925) en A.D.N. (1870-1932) van Gendt (dubbeldeel), E.H.A. (1899-1978) en H.M.J.H. (1903-1981) Kraaijvanger (dubbeldeel), G.W. van Heukelom (1870-1952) en A.F. Aalders, het licht. Delen in deze reeks over A. Boeken, I. Gosschalk, A. Elzas, H. Elte, W. Kromhout, J. Verheul Dzn. en J.G. Wattjes zijn in voorbereiding. De boeken, die verschillend van prijs zijn, worden met behulp van stagiaires samengesteld. Een abonnement op de reeks kost f. 135,— per jaar voor zes delen. Het abonnementsgeld kan worden overgemaakt op rekening 48274364 ten name van de Stichting BONAS, Museumpark 25, te Rotterdam, tel.010-4401200/221, fax 010-4367554.

Dat deze overigens eenvoudig uitgevoerde reeks in een grote behoefte voorziet, is inmiddels al duidelijk gebleken. Zeer veel nuttige informatie over tal van, veelal markante gebouwen, die in een aantal gevallen al de status van beschermd monument hebben verworven, is thans makkelijk toegankelijk geworden. De stichting, financieel gedragen door het NAI, het Stimuleringsfonds voor Architectuur, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Ministerie van VROM, Bureau van de Rijksbouwmeester, verdient lof voor het doen samenstellen van dit 'unieke overzicht van de Nederlandse architectuur'. Gehoopt mag slechts worden, dat de financiers middelen beschikbaar blijven stellen om deze reeks voort te zetten. Immers de lijst van met name 19de/vroeg-20ste- eeuwse architecten, over wier oeuvre heel moeilijk gegevens te vinden zijn en van wier werk al zoveel werd gesloopt - om enkele Haagse voorbeelden te noemen: Wesstra, Van Liefland, Mouton, Van Duijne, Saraber, De Wolf - omvat nog veel namen, die in dit unieke overzicht niet mogen ontbreken.

GWvH

MONUMENTENZORG

Operatie geslaagd, Patiënt overleden: Bij de verdwijning van de graansilo Korthals Altes in Amsterdam

In Amsterdam werd onlangs het woningcomplex opgeleverd dat werd gebouwd in de bakstenen resten van de graansilo aan de Westerdoksdijk. Het *Bulletin* besteedde in 1986 aandacht aan de ontstaansgeschiedenis van dit rijksmonument en aan de constructie, de ontwerper en de architectuur ervan. Dat gebeurde op een moment dat sloop van het gebouw nagenoeg zeker was. Korte tijd later werden in het kader van de plannen voor "IJ-oevers" initiatieven in de buurt ontwikkeld voor behoud en herontwikkeling van de silo. Ook werd de monumentstatus ervoor aangevraagd en verleend. Daarmee werd volledige sloop voorkomen. Intussen werd het bouwwerk door krakers ingenomen, die er een "artistieke broedplaats" organiseerden op een wijze die nog voorbeeldig zou worden voor diverse andere gebouwcomplexen, met name in de hoofdstad.

Door de silo onder te brengen in een Buurtontwikkelingsmaatschappij was een andere herbestemming dan wonen eigenlijk al direct gesloten. Veel studie is er dan ook niet gedaan naar de mogelijkheden voor hergebruik. De krakers waagden zich aan een plan en in een onderwijsproject aan het Berlage-instituut bewezen internationale studenten dat er nog onverwachte ideeën kunnen opkomen als je serieus gaat nadenken en de verbeelding even de ruimte geeft. Anders dan het woningbouwplan hadden deze plannen gemeen dat ze vanuit de vorm en functie van het monument vertrokken en niet vanuit een vooropgesteld programma.

Pleitbezorgers voor het behoud van de silo bleken in de jaren die volgden niet de professionele of institutionele monumentenzorgers te zijn. Alle adviseurs hebben het in feite laten afweten, als het erom ging de belangen van het monument te bewaken. Het pleit voor de silo werd gevoerd door de krakers die het gebouw in de jaren '80 in gebruik hadden genomen. In een bijna onontwarbare kluwen procedures voor commissies en rechtbanken hebben zij geprobeerd duidelijk te maken dat het belang van het monument werd geschaad door het bouwplan van het bureau Van Stigt, dat neerkwam op een vorm van herontwerp met gebruik van resten van het monument. Hun integriteit werd daarbij regelmatig in twijfel getrokken; zij zouden meer hun eigen belang als bewoners/gebruikers als drijfveer hebben, dan het behoud van monumentale waarden.

Uiteindelijk kwam in de reeks van procedures het moment, waarop de eigenaar van het gebouw, de gemeente Amsterdam, het recht had de zaak te ontruimen. De krakers moesten eieren voor hun geld kiezen en vertrekken; bij een gewelddadige ontruiming hadden zij geen belang. Met hun vertrek was hun ontvankelijkheid in de procedures tegen het verlenen van de monumentenvergunning in feite vervallen en zo werden de procedures niet tot aan de Raad van State voortgezet. Dat is voor de jurisprudentie spijtig, omdat nu een finale inhoudelijke beoordeling van de gang van zaken niet heeft plaatsgehad. Anderen die zich als belanghebbenden hadden kunnen opwerpen hebben dat om één of andere reden niet gedaan. De Bond Heemschut bijvoorbeeld heeft zich in de kwestie nooit laten horen en het Cuypergenootschap bewoog wel even, maar was ghandicapt omdat het bestuur ervan grotendeels betrokken was bij de Raad voor Cultuur. In maart 1997 waren de procedures zo ver gevorderd, dat monumenten- en bouwvergunning waren opgeschort hangende behandeling van het beroep van de krakers bij de rechtbank in Amsterdam. De bouwende tegenpartij vroeg toen bij de rechtbank een voorlopige

voorziening, die mogelijk zou maken dat met de uitvoering van het bouwplan werd begonnen. Het pleidooi dat de krakers bij die gelegenheid hebben geformuleerd, volgt hier. Het geeft goed aan waarom het gerealiseerde bouwplan voor het monument verwoestend is geweest en hoe het zover heeft kunnen komen.

“Het beroep van de Vereniging tegen verlening van de monumentenvergunning (en, in aansluiting daarop, de bouwvergunning) richt zich erop dat door uitvoering van het bouwplan onnodig monumentale waarden verdwijnen die nou juist door de registratie als rijksmonument zouden moeten worden beschermd. De schorsende werking van het beroep bestaat om de rechtbank de gelegenheid te geven nader onderzoek te doen. Opheffen van de schorsing laat de monumentale waarden, die in het geding zijn, verdwijnen alvorens zulk onderzoek heeft kunnen plaatsvinden. Uitvoering van het plan leidt immers tot onherroepelijk verlies van de essentie van het monument.”

De eigenaar voert aan dat reeds voldoende onderzoek heeft plaatsgehad en dat geen nieuwe feiten meer kunnen worden aangevoerd die tot herziening zouden kunnen bijdragen van de bestreden beslissing om een monumentenvergunning te verlenen. Dat is een onhoudbaar standpunt. In de procedure heeft nimmer een volwaardig onderzoek naar de mogelijkheden van hergebruik met behoud van de essentie van het monument plaatsgehad en evenmin is voldoende afgewogen, (noch door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, noch door de gemeentelijke Monumenten/Welstandscommissie, noch door de toenmalige Raad voor het Cultuurbeheer) of het verlies van die essentie onvermijdelijk is. Wij zullen dat beargumenteren.

Overigens is de Vereniging oprecht verbaasd over de kennelijke situatie dat de bewijslast in deze procedure voortdurend wordt omgekeerd: niet de verstoorder van monumentale waarden moet aantonen dat het behoud ervan niet mogelijk is, maar degene, die het behoud van het monument nastreeft, moet aantonen dat wat met de wettelijke bescherming is geregeld, ook daadwerkelijk kan worden behouden. De silo is al in een vroeg stadium ondergebracht in een “Buurtonwikkelingsmaatschappij BOM” in plaats van in een “Siloontwikkelingsmaatschappij SOM”. Daarbij is al snel vastgelegd dat het bouwwerk een woonfunctie moest krijgen, zonder dat de aard van het bouwwerk goed was onderzocht. Deze haast met de herbestemming tot deze niet passende functie heeft ertoe geleid dat nimmer in het proces de experts in Nederland op het gebied van hergebruik (wij zeggen niet herontwerp), van industriële archeologie in het algemeen of van silo's in het bijzonder, noch die van het oeuvre van de ontwerper Klinkhamer of de ingenieur Van Gendt zijn geraadpleegd. In zijn brief aan de Vereniging tot behoud van de Graansilo dd.27-11-1996 neemt de adviseur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg afstand van de verantwoordelijkheid van de Dienst bij het zoeken van een passende herbestemming door op te merken: “Ik ga er vanuit dat de gemeente Amsterdam het vooronderzoek naar een geschikte functie zorgvuldig heeft uitgevoerd. Bij de beoordeling van het plan heeft de RdMz de woonfunctie als gegeven aanvaard en heeft zij haar advies toegespitst op de consequenties van de woonfunctie voor de monumentale waarden van het gebouw”. Er staat niet: “heeft de RdMz zich ervan vergewist dat het onderzoek zorgvuldig is uitgevoerd”, wat onzes inziens duidt op een gemakkelijke taakopvatting van de Dienst die zich als expertisecentrum voor de monumentenzorg opwerpt.

De graansilo is een silo en geen graanpakhuis. De waarde van het gebouw als industrieel monument (belangrijk onderdeel in de moti-

vering bij de redengevende omschrijving in het register) is vooral gelegen in die typologie: silo in plaats van pakhuis. Tot de stoommachine het mogelijk maakte silogebouwen op te trekken, werd graan opgeslagen op vlakke vloeren in graanpakhuisen. Om broei van het graan tegen te gaan, moest het regelmatig met de hand worden omgewerkt, een zwaar, kostbaar en (vanwege de ontvlambaarheid van het stof en het gevaar van stofexplosies) niet ongevaarlijk werk. Verticale opslag in silo's, waarin door een stoommachine aangedreven machines voor horizontaal en verticaal transport konden zorgen, ondervindt de bezwaren van de horizontale opslag en maakte het ruimtegebruik enorm veel efficiënter. Een graansilo is dan ook te zien als een installatie voor het bewaren en mechanisch omwerken en bewerken (zuiveren, drogen) van graan. Dit wezenlijke kenmerk van het gebouwtype wordt in de redengevende omschrijving alleen zijdelings aangeduid, wat beslist als een gebrek van de tekst is aan te merken.

De introductie van de graansilo in het laatste kwart van de negentiende eeuw betekende dus een belangrijke innovatie: van opslag op vloeren ging men over naar opslag in schachten (karen). Het belangrijkste, want grootste voorbeeld van het type in Nederland is de graansilo aan de Westerdoksdijk, 100 jaar geleden gebouwd voor de korenfactor Korthals Altes. Zijn installatie van meer dan 100 karen is temeer uniek omdat het het enige voorbeeld is van een silo die niet gebonden is aan een verwerkende industrie zoals de (altijd veel kleinere) silo's waren voor broodfabrieken, mouterijen en dergelijke.

“De aard van het silogebouw, waarvan de structuur vrijwel volledig wordt gevormd door de gemetselde opslagkokers voor graan..” is dus niet zozeer een beletsel, zoals de gemeente Amsterdam stelt in haar brief dd. 4 maart 1997 aan de Rechtbank, maar vormt de essentie van het monument. Die aard vormt de enige uitdaging die het gebouw biedt: hergebruik met behoud van die essentie.

Die essentie van het gebouw als installatie bepaalt ook dat het gebouw geen interieur en exterieur heeft, zoals bij gebouwen in de traditionele zin kan worden onderscheiden. Dat feit is tot de Raad voor Cultuurbeheer blijkens haar advies niet doorgedrongen. Het advies wordt door de gemeente in haar meergenoemde brief geciteerd: “..Nu de oorspronkelijke functie als silo aan het gebouw is komen te ontvallen, [zullen] waarschijnlijk alleen de bouwmassa en het exterieur te handhaven zijn. Een nieuwe functie zal ongetwijfeld tot ingrijpende wijzigingen van het interieur leiden.” Nog afgezien van de vraag of de Raad zichzelf zou moeten profileren als expert op het gebied van hergebruik van monumenten, is het gemak waarmee deze adviseur voor monumentenzaken van de Minister de belangrijkste karakteristieken van dit onder haar verantwoordelijkheid gebrachte monument op voorhand weggeeft, onthutsend. De vraag dringt zich op of de Raad ooit de moeite heeft genomen de gemetselde installatie te bezoeken alvorens tot dit advies te komen.

Maar niet alleen de Raad voor Cultuurbeheer is er niet in geslaagd de uniciteit van dit monument te onderkennen. De meergenoemde redengevende omschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is evenmin adequaat als het erom gaat de industrieel-archeologische waarde van dit bouwwerk te omschrijven. Zo kon het gebeuren dat in de “plananalyse” en “planbeoordeling” in het advies van de Dienst (dd. 18-1-1996) omtrent het onderhavige bouwplan, met teruggrijpen op de beschrijving van vooral de uiterlijke kenmerken (“sobere eclectische utiliteitsbouw van verzorgd gedetailleerde baksteenarchitectuur”), met name wordt gelet op de buitenkant (“het gesloten karakter”). De “plananalyse” luidde: “De voorgenomen wijzigingen bestaan uit het indelen van de plattegronden en het wijzigen van de gevels en daken”. Echter, wie ook maar even naar de silo

heeft gekeken, weet dat er geen plattegronden zijn om in te delen: in de schachten worden vloeren aangebracht die vervolgens worden ingedeeld. Wij kunnen zulke onzorgvuldige plananalyse nauwelijks beschouwen als een solide basis voor een advies over het zo grondig aantasten van een rijksmonument. Wanneer dan ook in de planbeoordeling de nadruk wordt gelegd op de verandering van het gesloten karakter van de buitenkant en de discussie met de ontwerper en opdrachtgever voornamelijk wordt gevoerd over de detaillering van de vensters in de spaarvelden tussen de lisenen, in plaats van over het verdwijnen van de structuur van gemetselde karen, moeten wij constateren dat in de advisering van de zijde van het Rijk ten onrechte voorbij is gegaan aan de essentie van het industrieel-archeologisch monument. Die essentie is gelegen in het samengaan van vorm en functie, van structuur en architectuur, kortom in de aard van het utiliteitsbouwwerk als installatie.

Dezelfde bezwaren gelden het advies dat door de gemeentelijke Commissie voor Welstand en Monumenten is uitgebracht. Daarin wordt de 'vertikale structuur' van het gebouw verkort tot de verticale lijnen van de lisenen in de gevel, in plaats van die van de structuur- en monumentbepalende karen. Ook het advies van deze Commissie munt uit door letterlijk oppervlakkige beschouwing van het monument, zonder verdieping in de essentie ervan. Onvoorstelbaar is de mening van de Commissie dat "de (sic!) nieuwe functie van het gebouw essentieel is voor het behoud".. ervan. Ook voor deze Commissie is de primaire taak zich ervan te vergewissen dat niet onnodig monumentale waarden verdwijnen. Een nieuwe functie is inderdaad essentieel voor het behoud van elk monument, maar door voetstoots deze nieuwe functie als uitgangspunt te accepteren, heeft de Commissie zich er te lichtvaardig vanaf gemaakt. De gewraakte formulering is overigens in het besluit van B&W tot verlenen van de bouwvergunning opnieuw opgenomen.

Het verbaast, tenslotte, niet dat wij dezelfde kritiek hebben op het betoog van de Bezwaarschriftencommissie van de gemeente Amsterdam dd. 20-11-1996. Ook deze Commissie spreekt over de functie die nodig is voor het voortbestaan. Ook deze Commissie schrijft (pagina 4): "De belangrijkste verandering betreft het gesloten karakter van het gebouw". En ook deze Commissie rept over de 'verticale structuur van de spaarvelden' zonder zich te realiseren dat het hier alleen de in de buitenkant tot uitdrukking komende bouwstructuur van de karen betreft, het beeld dus, en niet het gebouw. Op grond van deze oppervlakkige beschouwing, die (opnieuw) aan de essentie van het monument voorbijgaat, heeft de Commissie het standpunt van appellanten dat een onaantastbare aantasting van het monument plaatsvindt, als onjuist gekwalificeerd. Deze diskwalificatie vormde vervolgens de belangrijkste grond voor verwerping van het ingediende bezwaar tegen verlening van de monumentenvergunning. De conclusie van de Commissie dat de vergunning is verleend op basis van een redelijke belangenafweging, is in het licht van hier gestelde dan ook onhoudbaar.

Terzijde merken wij op dat wij de suggestie van deze Commissie verwerpelijk vinden dat onze bezwaren (als gebruikers) zijn ingegeven door bedenkingen tegen de financiële voorwaarden waaraan wij zouden moeten voldoen om in het verbouwde complex een plaats te kunnen krijgen. Bezwaar tegen verlening van een monumentenvergunning tekenen wij aan, omdat wij menen dat de belangen van het monument worden geschaad.

"Mijnheer de President, het is niet eenvoudig wat wij trachten over te brengen. Tegen het geweld van allerlei zogenaamd 'deskundige' adviezen in, waarvan wij hopen te hebben aangetoond dat zij op niet

meer dan oppervlakkige beschouwing van het monument berusten, willen wij laten zien dat met het voorgestelde bouwplan letterlijk de kern van de monumentale waarden van deze gemetselde graaninstallatie wordt vernietigd. Voor een gebouw dat het symbool bij uitstek is van de industriële revolutie in een bedrijfstak, een revolutie die erin bestond dat werd overgegaan van horizontale graanopslag met handbewerking naar verticale graanopslag met mechanische bewerking, is geen treuriger lot denkbaar dan te worden voorzien van de vloeren die het type nou juist overbodig had gemaakt."

Welke belanghebbende gaat zich melden om de verminkte resten van dit monument te laten afvoeren van de rijkslijst van beschermde monumenten?

Dirk Baalman

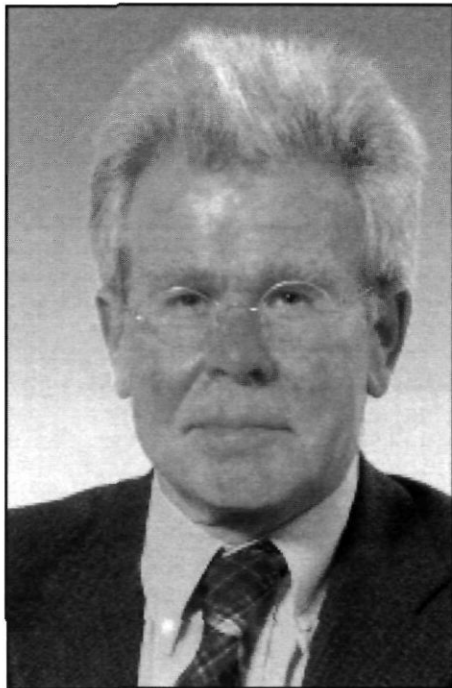
KNOB

OUD-HOOFDREDACTEUR VAN HET BULLETIN VAN VOORDEN OVERLEDEN

Tussen de op 27 november 2001 in zijn woonplaats Zeist overleden prof. dr. ir. Frederik Willem (Frits) van Voorden en de KNOB bestonden nauwe en dierbare banden. Van Voorden, op 12 november 1945 te Gorinchem geboren, trad na het voltooien van zijn ingenieursopleiding in Delft als stedenbouwkundige in dienst van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Met zijn collega ir. P. van Dun legde hij in de jaren zeventig de grondslag over de verbreding van het monumentenbeleid in de richting van het herstel van steden en dorpen in het kader van de bescherming van stads- en dorpsgezichten, een nieuw beschermingsinstrument uit de monumentenwet 1961, waarvan de ontwikkeling nog in de kinderschoenen stond. Met het toenmalige Ministerie van VRO werd een hechte samenwerking opgebouwd, waaraan van VRO-zijde de namen van ir. C. de Cler en drs. R.C. Hekker onverbrekelijk zijn verbonden. Dit stadsvernieuingsbeleid in conserverende zin heeft geleid tot het stopzetten van het vervalproces in tal van kleinere en grotere binnensteden met een waardevolle historische component en kan zonder meer succesvol worden gekarakteriseerd. Zijn visie op de ontwikkeling van steden legde Van Voorden neer in de dissertatie, die hij op 28 april 1983 aan de Technische Hogeschool Delft met succes verdedigde, getiteld 'Schakels' in stedenbouw; een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden'. Met zijn rede 'Het einde van de restauratie-koorts' aanvaardde Van Voorden op 9 december 1987 het ambt van hoogleraar Restauratie (later verbreed met Architectonisch Ontwerpen) aan de Technische Universiteit Delft als opvolger van prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll. Daarnaast bleef hij op partime basis verbonden aan de RDMZ. Inmiddels was Van Voorden toegetreden tot het bestuur van de KNOB. De Bond maakte in die tijd, eind jaren tachtig, een ingrijpend proces van herstructurering door. Het bestuur was van oordeel dat ook het 'gezicht' van het *Bulletin* aan een face-lift toe was. De discussie daarover mondde uit in het optreden van een nieuwe redactie met Van Voorden als hoofdredacteur. Van Voorden heeft zich buitengewoon veel moeite gegeven om te voldoen aan de opdracht het *Bulletin* in zowel uiterlijk als innerlijk opzicht te vernieuwen. Het eerste nummer in 1989 opende met een artikel van zijn hand over 'Change and heritage in Indonesian cities'. In het tweede nummer van dit jaargang

geeft de hoofdredacteur aan wat het vernieuwde *Bulletin* inhoudt. In het derde nummer treffen wij in een themanummer over Maastricht het verslag aan van het door hem geïnitieerde onderzoek naar de historische structuur van de bebouwde kom van deze stad. Zowel Maastricht als het architectonisch erfgoed overzee waren onderwerpen die Van Voorden lang en intensief hebben beziggehouden. Eind 1993 droeg Van Voorden het hoofdredacteurschap van het *Bulletin* over aan prof.dr. K.A. Ottenheim. Hij kon terugzien op een succesvolle vernieuwing van het *Bulletin*. Nadien bleef hij als lid van de redactie bij het tijdschrift betrokken. Op Van Voorden, aimabel en betrokken, deed de Bond nimmer tevergeefs een beroep. Dat bleek nog onlangs toen de KNOB-Jaardag 2001 in Delft zou worden georganiseerd. Met veel enthousiasme heeft hij eraan meegewerkt dat het programma over de nieuwe opzet van het restauratieonderwijs aan de TU Delft kon worden ingevuld. Ook aan tal van andere organisaties - gememoreerd mogen worden de Nederlandse Unesco Commissie en het Nederlands ICOMOS-Comité - heeft Van Voorden een belangrijke bijdrage geleverd. In Frits van Voorden verliest de monumentenzorg in Nederland én overzee een bevlogen en gedreven deskundige, die waar hij dat heeft kunnen doen aandacht heeft gevraagd voor vooral historische waardevolle ruimtelijke en architectonische kwaliteiten in steden en dorpen en hun behoud en waar nodig herstel. De KNOB is hem zeer erkentelijk voor alles wat hij voor de Bond heeft gedaan, als bestuurslid maar vooral als hoofdredacteur en lid van de redactie van het *Bulletin*. Zijn nagedachtenis zullen wij in kring van de KNOB in hoge ere houden.

GWvH

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden, begin 2001 gefotografeerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

SCHENKINGEN, ERFSTELLINGEN EN LEGATEN

Het zal u niet zijn ontgaan dat vanaf 1 januari 2001 als onderdeel van de Belastingherziening 2001 een nieuwe Wet op de Inkomstenbelasting (Wet IB 2001) van kracht is geworden. Over deze aardverschuiving op fiscaal terrein is al veel gepubliceerd. Desondanks zijn de bepalingen inzake de zogenaamde "aftrekbare giften" wellicht niet bij ieder van u bekend. Alhoewel de regeling van aftrek van giften op hoofdlijnen ongewijzigd is gebleven, is kennisname van de wijzigingen voor u van belang wanneer u voornemens bent de KNOB te steunen.

De wetgever heeft blijkens de memorie van toelichting bewust gekozen voor een verschil in de behandeling van periodieke giften en andere giften. Door dit verschil heeft men beoogd het schenken middels periodieke giften te stimuleren. Deze motivering is nieuw en is ook voor u en de KNOB van belang.

Schenken

Voor schenkingen aan algemeen nut beogende instellingen geldt een drempel van 1% van het zogenaamde "verzamelinkomen" van de belastingplichtige en zijn partner. Voorheen was de drempel gekoppeld aan het onzuiver inkomen van de belastingplichtige met het hoogst persoonlijk arbeidsinkomen. Met name voor tweeverdieners resulteert deze wijziging in een hoger, niet aftrekbaar, drempelbedrag.

Daarnaast is het verzamelinkomen voor belastingplichtigen die beschikken over belastbaar vermogen in box 3 vaak hoger dan het onzuiver inkomen onder de oude belastingwet. Dit wordt veroorzaakt door de gewijzigde methodiek ten aanzien van belastingheffing over vermogensinkomsten. Het verzamelinkomen wordt namelijk mede bepaald door de vermogensrendementsheffing over vermogensbestanddelen in box 3. Deze twee wijzigingen vormen reden temeer om bij schenkingen onder de Wet IB 2001 te kiezen voor de schenking van lijfrentetermijnen.

Bij deze periodieke schenkingen geldt géén drempel: elke lijfrentetermijn kan geheel als schenking in aftrek worden gebracht. Wel gelden hier enkele wettelijke vereisten: de lijfrente dient plaats te vinden in de vorm van een minimaal vijf jaar durende periodieke uitkering en is uiteraard van het leven van de belastingplichtige afhankelijk. Tevens is een notariële akte vereist.

Aan de zijde van de KNOB is ieder schenking tot een bedrag van f. 8.545 vrijgesteld van schenkingsrecht. Over het eventueel meerdere is de begunstigde het verlaagde tarief van 11 % schenkingsrecht verschuldigd.

Erfstellingen en legaten

Mede naar aanleiding van het Rapport Modernisering van Successie- en schenkingsrecht staan ook op dit gebied grote veranderingen op stapel. Naar het zich laat aanzien zal al per 1 januari 2002 een aantal wijzigingen in de successie- en schenkingsrechtelijke wetgeving worden ingevoerd. Het nieuwe erfrecht zal waarschijnlijk niet eerder dan per 1 januari 2003 van kracht worden.

Wilt u in uw testament de KNOB bedenken met een erfstelling of legaat, dan is deze verkrijging tot een bedrag van f. 20.027 vrij van successierecht. Indien u een hoger bedrag legateert is de KNOB over het gehele bedrag 11% successierecht verschuldigd. In een dergelijk geval is een schenking vrij van recht uiteindelijk voordeliger, omdat hierbij in verhouding minder successierecht verschuldigd is. Het

voert te ver om in dit artikel hierop nader in te gaan. Uiteraard zijn wij u graag van dienst bij vragen op dit gebied. De genoemde bedragen gelden voor het kalenderjaar 2001. De nieuwe vrijstellingen voor 2002 zijn op dit moment nog niet bekend.

S.C. Roosje, belastingadviseur FortuinISijbes te Utrecht

SUMMARIES

The bell tower at the churchyard. A building-historical research into the remains of a late mediaeval bell tower next to the Dutch Reformed church in 's-Heerenberg

Wijnand Bloemink

In the year 2000 the Dutch Reformed church in 's-Heerenberg was restored, notably the roof of the church was in a bad condition. This opportunity was seized to document various parts of the building, particularly focused on the remains of a large wooden bell tower once standing next to the church. When it was demolished in 1821 much of the old timber was used to hang the bells in the church attic. 's-Heerenberg is a small town in the east of the Netherlands, situated close to the large mediaeval castle Huis Bergh. In 1259 the count Van den Bergh founded a chapel in the place of the present church, which was gradually extended in the course of the Middle Ages and elevated to parish church for the residents of the town in 1399. By the year 1496 the church had acquired such dimensions that on the west side the nave of the church bordered on the castle moat. Consequently, there was no space to build a tower there and this was probably the reason for building a large free-standing bell tower on the north side of the church. As the churchmaster's bill for that year has been preserved, we have a wealth of information on the construction of the tower and the founding of the bells. Three bells were hung in the tower, founded by the renowned bell-founder from Kampen, Geert van Wou.

During the Eighty Years' War the church building was severely damaged, but the bell tower seems to have emerged from the battle intact. However, in 1617 it had fallen into ruin to such an extent that it had to be fundamentally restored, to which the town population contributed by means of a collection.

In the early 19th century the tower was in a bad condition once again and this time the tower was considered beyond repair. It was pulled down and the three bells were placed in the church attic, which had meanwhile passed into the hands of the Reformed congregation. A lot of the demolition timber of the tower was used to support the belfry in the church attic. In 1897 the bells were sold to the Roman-Catholic congregation, which hung them in their newly built church. On the basis of the wood remains of the tower preserved in the church attic, the church master's bill from 1496 and some engravings from the 18th century an attempt was made to reconstruct the appearance of the bell tower. It then appeared that the construction was totally different from the two large wooden bell towers preserved in the Netherlands, those in Sneek and Enkhuizen. The tower in 's-Heerenberg was compared to the smaller belfries in Friesland and to towers in North Germany and Denmark, where traditionally a lot of such towers were to be found. However, the spatial concept of those towers proved to be so different from the tower in 's-Heerenberg that they did not qualify for comparison.

The Rijksmuseum, from romantic illusion to museum with a future *Wies van Leeuwen*

Since the opening in 1885 the Amsterdam Rijksmuseum has been a controversial building. Externally it was preserved in the form designed by P.J.H. Cuypers, internally it has become a confusing labyrinth since around 1920 and even more so since 1950. Externally, in sculptures, reliefs and tile tableaux it radiates the late nineteenth-century artistic vision. Internally too, there was an extensive iconographic programme, which critics chiefly regarded as a moralistic and pedantic plea for the elevation of the people. This interior, though it must have been lighter and brighter in colour than old photographs lead one to suspect, was seriously affected by the building-over of the courtyards and the removal of practically all the decorations. Thus the original, clear structure was lost. In the coming restoration and conversion the building should be seen as a museum piece and a monument of the late nineteenth-century conceptions about the museum. It deserves a careful and reversible approach, based on thorough research. Then it will be possible to recapture the qualities of the theatrical sequence of stairs, galleries and museum rooms. In a few important areas, such as the front hall, the gallery of honour and the 'Night Watch' room the old decorations could be restored. On the basis of research, in other rooms and areas well-reasoned choices may be made either for consolidation of remains or for reconstruction of the old situation or application of contemporary forms and colours. By reopening the built-over courtyards some museum rooms will obviously be lost, but the clear structure and the incidence of light will be recovered. In a new carefully considered arrangement objects of art and history may evoke unexpected connections in the visitor, constituting a narrative of their own, whether or not with the aid of new contemporary techniques.

Although there is an excellent masterplan available of the meanwhile dismissed architect H. Ruyssenaars, after a European tendering procedure the Spanish architects' duo Cruz and Ortiz will develop the new plans. They are to be assisted by the restoration architect Van Hoogevest. At the moment it is not clear yet to what extent the original decorations of Cuypers are to be restored. When the architects are able to respect the late nineteenth-century monument, a Rijksmuseum with unity of interior and exterior may result. A strong building, which can be adapted to new conceptions about the museum again and again without drastic measures.

AUTEURS

Wijnand Bloemink studeerde enkele jaren Bouwkunde in Delft en voltooide de opleiding Middelbaar Archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool te Den Haag. Na enige jaren werkzaam te zijn geweest als archivaris bij het Nederlands Architectuurinstituut, toen nog in Amsterdam, heeft hij zich in 1993 gevestigd als zelfstandig bouw-historicus. Daarna was hij als bouwhistoricus verbonden aan het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch en momenteel aan het cultuurhistorische adviesbureau Lantschap. Hij heeft veel gepubliceerd over met name Deventer, historische en bouwhistorische onderzoeken.

Wies van Leeuwen. Architectuurhistoricus, met als specialisatie de architectuurtheorie van de negentiende eeuw en de restauratieopvattingen in de monumentenzorg. Hij publiceerde onder meer over Brabantse architectuur vanaf de middeleeuwen, landelijke bouwkunst,

theorie en praktijk van de neogotische architectuur en sculptuur, restauratie van monumenten in verleden en heden, de geïllustreerde monumentenbeschrijving en het behoud van jongere bouwkunst. Tot voorjaar 2000 voorzitter van het Cuypersgenootschap. Beleidsmedewerker cultuurhistorie bij de provincie Noord-Brabant. In 1995 gepromoveerd op het proefschrift *De maakbaarheid van het verleden*. P.J.H. Cuypers als restauratie architect.

is onderdeel van Synecon ICT

Onze bijdrage voor 'het jaar van het interieur':

DRAADLOZE DATACOMMUNICATIE & CORDLESS TELECOM INFRASTRUCTUUR

- Voorkomt onnodige **beschadiging van monument of het interieur**.
- Korte installatie tijden door minimaal gebruik van **kabelinfrastructuur**.
- **Flexibel** gebruik van werkruimten door het ontbreken van vaste aansluitpunten.
- Eigen technische dienst met **remote beheerfaciliteiten**.
- Netwerkbeheer wordt door **AT&A** verzorgd.
- Gerenommeerde leveranciers zoals **ATH** met **Siemens** producten voor cordless telefooncentrales en bureausystemen.

WG Plein 153 1054 SC AMSTERDAM

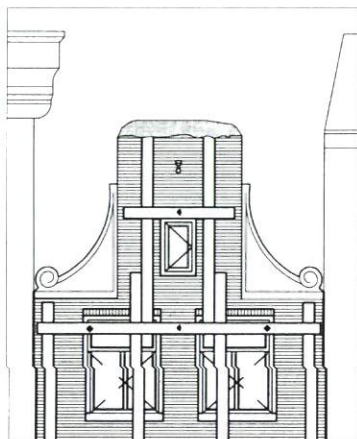
Telefoon: 020 – 618 85 88
email: info@atagroep.nl

of 010 – 46 25 999
site: www.atagroep.nl

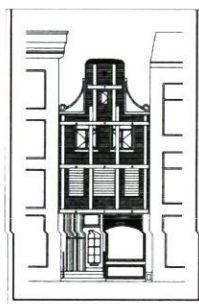

architectenbureau

Vroom

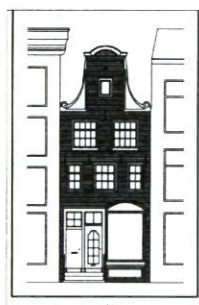
huidige toestand kop voorgevel

oude voorgevel

kop voorgevel na restauratie

nieuwe voorgevel

**Project: Vijzelgracht 39 te Amsterdam
in opdracht van Stadsherstel Amsterdam BV**

De restauratie van dit Rijksmonument, gelegen schuin tegenover ons bureau omvat o.a. het herstellen van de fundering t.b.v. de NoordZuid-lijn en het restaureren van het compleet verwaarloosde pand tot woning en winkel.

Het bureau, onder leiding van architect ir. W. Vroom, is gevestigd in een inmiddels gerestaureerd wevershuisje gelegen aan de Vijzelgracht te Amsterdam.

Vanuit dit eeuwenoude pand -rond 1670 ontworpen door architect Philip Vingboons- houdt het bureau zich bezig met het restaureren, het renoveren en het ontwerpen en herinrichten van ruimtes van Amsterdamse (grachten) panden. Het geven van adviezen op het gebied van renovatie heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld tot een specialisme binnen ons bureau, de restauratie- en renovatie architect van nu zal in staat moeten zijn om op elk niveau te adviseren en de juiste oplossingen aan te dragen.

Voor ons bureau begint de aanpak van een project bij het analyseren van het monument zelf. De gegevens die tijdens de opname en het inmeten van het pand naar voren komen, leggen de reeds in het pand aanwezige cultuurhistorische waarde bloot. Van hieruit werkt het bureau naar een ontwerp, waarin de wensen en eisen van de opdrachtgever centraal staan.

Vijzelgracht 6-sous
1017 HR Amsterdam
T. 020 620 8132

website: www.vroomarch.nl
email: info@vroomarch.nl

